

Fig. 1. Kirken set fra syd. Foto Ebbe Nyborg 2013. – *The church seen from the south.*

ENGUM KIRKE

HATting HERRED

Historisk indledning. Efter reformationen var kirken i kronens besiddelse, indtil den 1686 sammen med mange andre kirker blev overdraget til major Jørgen Rantzau,¹ som ejede den endnu 1690.² Inden 1702 var kirken kommet til Anders Rosenkrantz til Tirsbæk,³ sognets gamle hovedgård, og kirken tilhørte herefter de skiftende ejere af Tirsbæk, heriblandt Jørgen Hvass (1761 adlet med navnet Hvass de Lindenpalm), der 1759–61 sammen med sin hustru Maren Loss lod den istandsætte og udsmykke (jf. s. 1944, 1952). 1812 blev kirken overdraget til sognets tiendeydere, der ejede den helt til 1964, da den overgik til *selveje*.⁴

En mønt slået under Erik Menved fandtes 1961 i skibets gulv ved norddøren i forbindelse med installation af nyt varmekærk.⁵

Et *stolestaderegister* fra o. 1700 viser kirkegængernes fordeling med mændene i syd og kvinderne i nord. Beboerne i sognets tre landsbyer sad spredt imellem

hinanden, og kvinderne var opregnet ved deres ægtefællers navne.⁶

I landmilitsens tid, indtil 1765, fandtes ved kirken en *træhest* og et *trægeværskab*.⁷

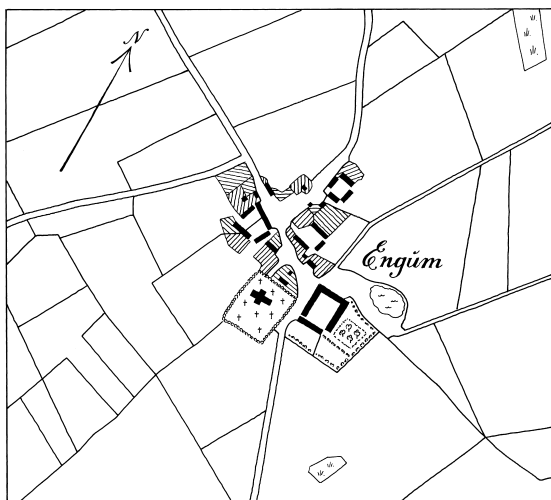
Kirkegods. Kirken ejede i middelalderen jord og skov i Assendrup, hvortil ejendomsretten blev stadfæstet 1460 og 1477,⁸ og endnu i 1700-tallet ejede kirken en del jord på Assendrup og Bredal marker.⁹

Kirken ligger sydligst i den lille landsby med åbne marker mod syd og vest og med præstegården som nærmeste nabo mod øst. Sognet, der strækker sig ned til Vejle Fjords skovklædte kyst, har fra gammel tid haft tre landsbyer. De ligger alle på højsletten i sognets nordre del og trukket tilbage fra kysten (jf. kirkerne i Barrit, Stouby og Daugård).

Fig. 2. Luftfoto af kirken set fra sydøst. Sylvest Jensens Luftfoto 1947. Kgl. Bibl. – *Aerial photo of church seen from the south east, 1947.*

Den rektangulære kirkegård (fig. 3) har bevaret sine gamle skel og hegnes til alle sider af kraftige, dobbelte *kampestensdiger*. Hovedindgangen i nord, fra landsbygaden, består af en *køreport* og en låge,

der lukkes af gitterfløje mellem murede, hvidtede piller formentlig fra 1866.¹⁰ En mindre indgang i øst er udført på tilsvarende måde. Den leder ind fra en parkeringsplads og er nu den mest benyttede. Begge indgange var tidligere forsynet med *†kirkeriste*, nævnt 1619¹¹ og 1684.¹²

Den græsklædte kirkegård blev endnu 1836 afgræsset af gæs.¹³ Ved provstens besøg 1868 var kirkegården 'planeret og anlagt',¹³ dvs. at gravtuerne var jævne, og der var udstukket gangstier. Landmålerens lille skitse samme år (fig. 12) viser den åbne kirkegård, før den i de følgende år ved *beplantning* blev omkranset af træer, sådan som det ses på luftfotoet 1947 (fig. 2). Efter 1962 er der igen frit indsyn fra syd, mens der inden for det

Fig. 3. Udsnit af matrikelkort over Engum By, målt af D. Svendsen 1793 og omtegnet af E. C. Carl Tuxen 1862. Tegnet af Merete Rude 2013. 1:10.000. – *Detail of cadastral map of Engum village, 1793.*

østre dige er levnet seks større træer, ahorn og lind. Nye lindetræer er plantet inden for norddiget.

Et *ligkapel* uden for kirkegårdens sydvestre hjørne er opført i mellemkrigstiden. Den teglhængte, hvidtede bygning, hvis blandingssmykkede nordgavl er inspireret af korets, er 1968 udvidet mod syd med fyrrum, toiletter og redskabsrum til graveren (arkitekt Helge Andreassen).

Præstegården øst for kirkegården er bygget 1864 efter en brand året forinden. Af det trefløjede anlæg, af røde sten og med afvalmede tage, er bevaret stuehuset i øst og den østre del af sydfløjen, der 1972 er indrettet til konfirmandstue; nordfløjen blev nedrevet samme år. †Bygningerne, der brændte 1863, var opført 1735 efter en brand i januar samme år.¹⁴ Gården ses på matrikelkortet 1793 (fig. 3) som et stort firlænget anlæg med en fint anlagt have.

BYGNING

Oversigt. Kirken er en romansk frådstensbygning bestående af kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et tårn i vest og et våbenhus i syd. 1515-25 blev korets østende fornyet i tegl og den nye gavlsmykkel med en stigende buefrise; samtidig blev trælofterne over kor og skib afløst af murede hvælve. Skibets sider støttes af seks piller, hvoraf de ældste formentlig er muret i forbindelse med hvælvs-lagningen. Af de gamle gavlspidser er kun skibets østre tilbage. *Orienteringen* er solret.

Den romanske *frådstenskirke*, nu præget af de mange tilføjede støttepiller, har trods en fornyelse af korets østende bevaret sin oprindelige kerne. *Grundplanen*, der er udstukket med rette vinkler, er den traditionelle romanske med dørene anbragt vestligt i skibets langsider. Koret er udvendigt afsat som et kvadrat, og springet mellem kor og skib svarer til en halv murtykkelse; korbuen udgør godt en tredjedel af skibets udvendige bredde. Murtykkelsen er som vanligt ca. 110 cm, svarende til 4 fod. Skibet er ca. en halv meter højere end koret.

Bygningen er rejst på et næsten fladt jordstykke, men terrænet har med tiden hævet sig ganske betragtelig, ved skibets nordside op til 60-70 cm, så soklen og det nederste af muren nu er skjult under jordoverfladen. Øgningen af terrænet er indledt allerede i middelalderen, idet syldstenene under støttepillerne ligger et godt stykke over det romanske kampestensfundament.

Materialer og teknik. Murene er rejst over en aftrappet *sokkel* af frådsten bestående af tre retkantede led, hvoraf det øverste er muret af to skifter (jf. soklerne i Korning og Daugård). Den jorddækkede sokkel blev fremdraget under kirkens restaurering 1984 ff. og var da stærkt medtaget af fugt; efter etableringen af en drængrøft gemmer soklen sig siden 1990 under skærmende plader, hvorover der er lagt et lag piksten.

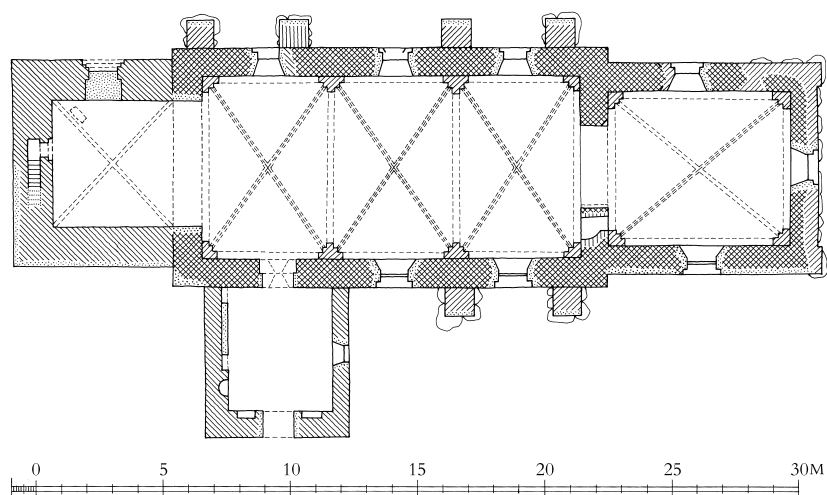

Fig. 4. Grundplan. 1:300. Målt af Ebbe C. Norn 1959, suppleret af Niels Jørgen Poulsen og tegnet af Merete Rude 2014. – *Ground plan.*

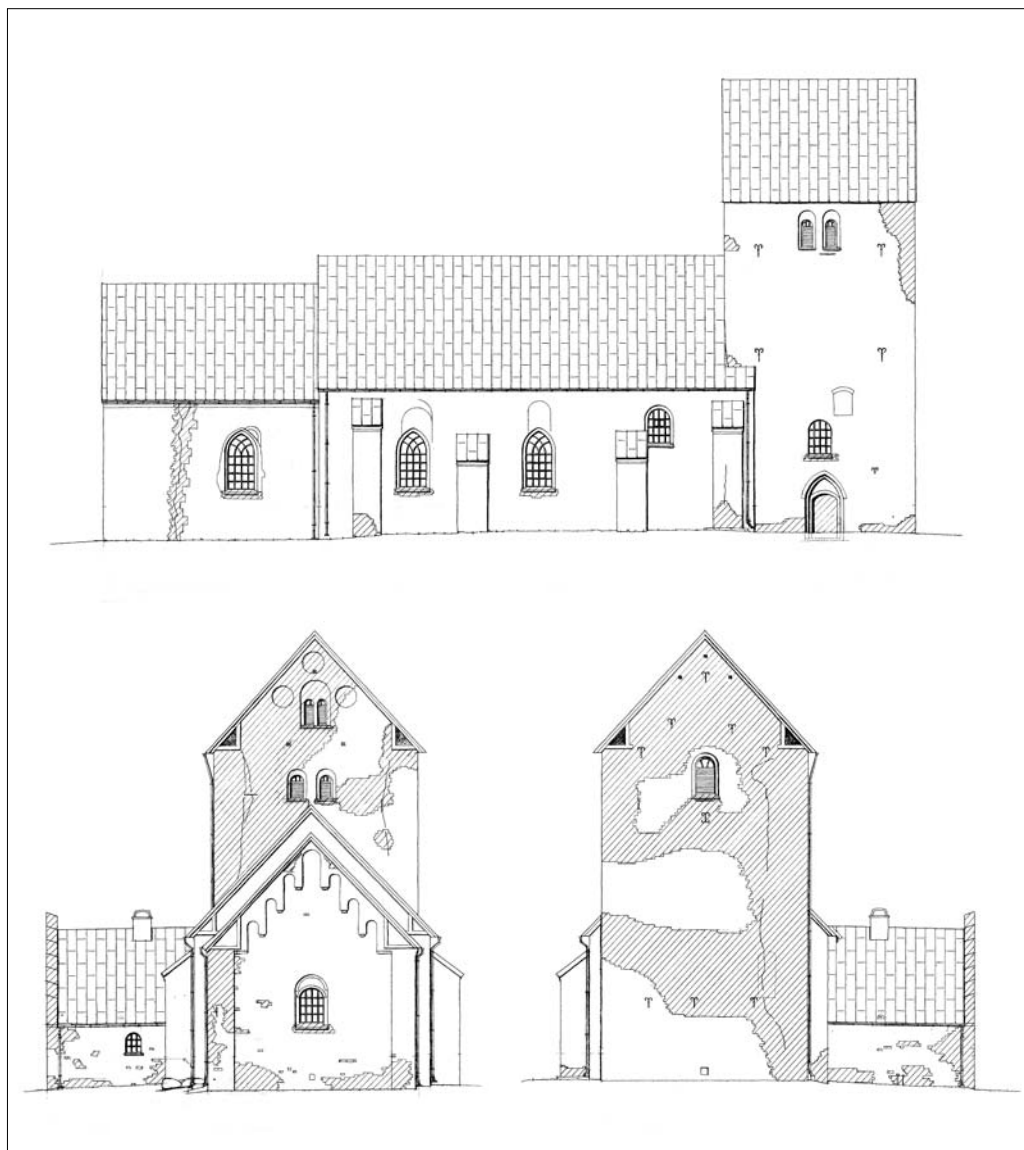

Fig. 5a-c. Opstalter af kirkens facader mod nord, øst og vest som forberedelse til en istandsættelse. 1:300. Målt og tegnet af Kuno og Ejnar B. Mielby 1982. – *Elevations of the church facades towards north, east and west drawn in preparation for a refurbishment.*

Frådstensmurværket er i vægfladerne over hvælvene dækket af et lerholdigt lag kalkpuds (jf. kalkmalerier s. 1950). I skibets østre gavlspids ses regelmæssige skifter, der gennemgående er 10–15 cm høje. De afbrydes med mellemrum af bånd af lodret stillede frådsten.

(†) *Vinduer*. Koret har efter alt at dømme oprindelig haft fem vinduer, ét i gavlen og to i hver langside. Af disse er der nu kun spor af de to

nordlige. En rest af det vestre vindues rundbuestik ses over det nuværende støbejernsvindue (jf. opstalt fig. 5a); åbningen har haft top 0,8 m under den gamle murkrone. Indvendig anes den vestre smig af det østre vindue, hvis ydre er ødelagt i forbindelse med korets ommuring.

Skibet har i hver side haft tre højsiddende vinduer, hvoraf de to vestre var anbragt lige over dørene (jf. Vrigsted). Nordsidens østre og mellemste

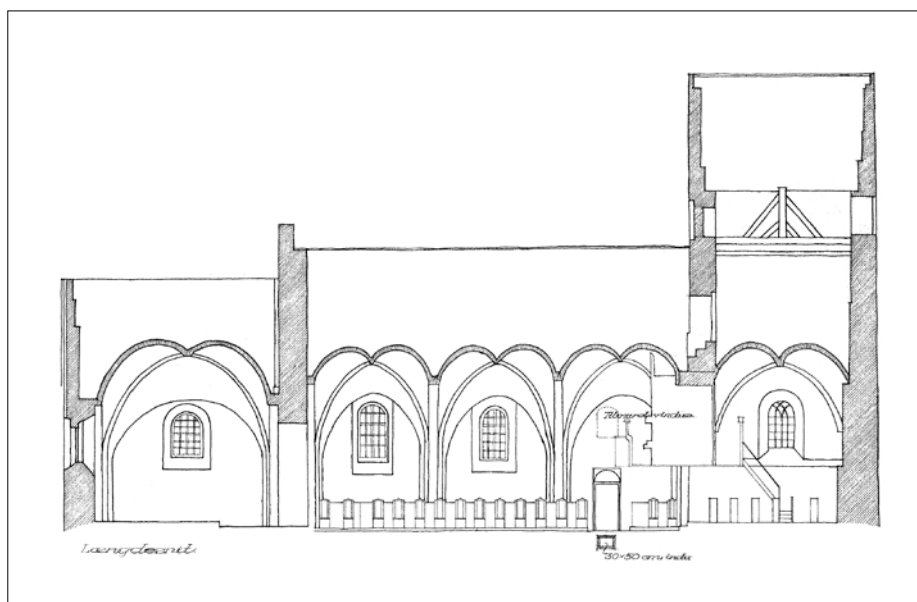

Fig. 6. Længdesnit set mod syd. 1:300. Målt og tegnet af Ebbe C. Norn 1959. – *Longitudinal section looking south.*

vinduer spores svagt i det ydre og har top kun 0,4 m under murkronen (jf. fig. 5a); det vestre vindue er opslugt af et nyere. Bedst bevaret er sydsidens vestre vindue, der dækkes af våbenhuset, fra hvis loft det kan studeres.¹⁵ Vinduet har svagt smigede sider; åbningen har top 0,6 m under murkronen og måler udvendig 155×85 cm, lysningen 125×50 cm. Smigene står upudset i ydre halvdel, pudset og hvidtet i indre halvdel. Der er aftryk efter den indmurede, romanske ★(†)vinduesramme, hvoraf den ene lodrette karm blev udtaget 1960. Det bevarede, noget forrådnede træstykke, 72×16,5 cm, er 5 cm tykt. Rammen har indsnit til et vandret stykke, der har været fastgjort med en nagle; ydersiden er forsynet med en høvlet glåsfals (jf. †vinduesrammer i Ørum, s. 1187). I Horsens Museum (inv.nr. 4940).

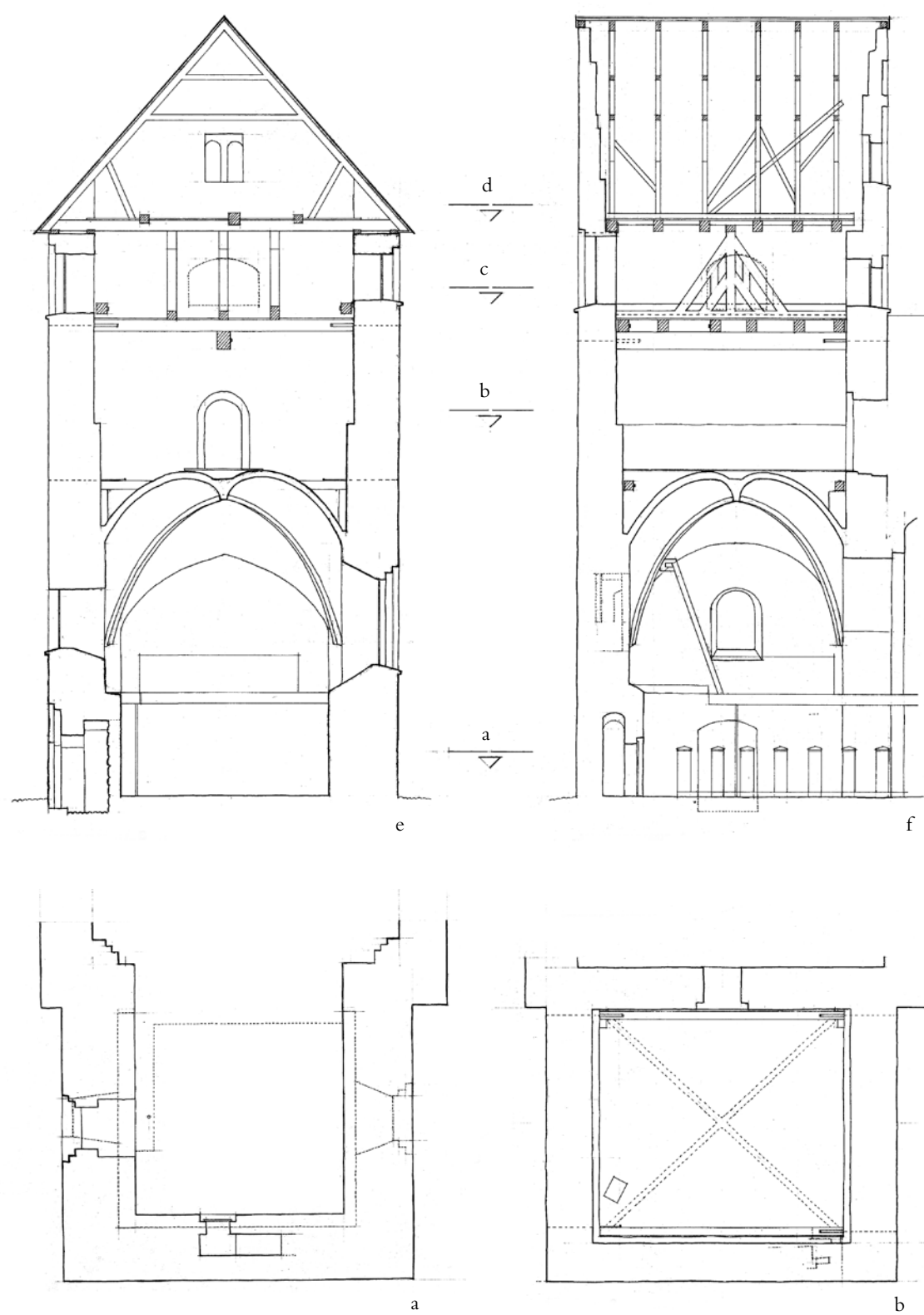
Syddøren har bevaret sin gamle skikkelse, udvendig er den rundbuet og indvendig rektantet. Åbningen måler over nuværende gulv 260 cm i højden; udvendig er den 120 cm bred, indvendig 140 cm. 1861 er indsat dobbelte fløje i flugt med ydersiden;¹³ på indersiden af døranslaget sidder endnu en stabel fra den gamle fløj. Den lukkede †norddør, hvis yderside var blottet ved restaureringen 1984, er tilmuret med munkesten. Udvendig

er åbningen delvis dækket af en støttepille. Indvendig har den haft samme bredde som syddøren og som denne været vandret afdækket.

Indre. Koret har til alle sider bevaret sine gamle vægflader af frådsten, idet ombygningen af østenden 1515–25 kun har omfattet den udvendige skal. Den runde *korbu*, med romanske kalkmalerier, har været smykket af kragbånd, hvoraf dog kun det søndre er tilbage. Båndet, der er af frådsten, er 15 cm højt og affaset på undersiden. I korbuens nordre vange er østre hjørne noget forhugget af hensyn til døbefonten; i triumfmurens søndre del er der, vel i 1500-tallet, brudt en adgang til prædikestolen. En dør i skibets østre gavltrekant kan være kommet til i 17–1800-tallet.

De *senmiddelalderlige udvidelser og ændringer*, der gav bygningen en helt ny skikkelse, er alle udført i munkesten i munkeskifte. Arbejdet må være indledt med tårn og våbenhus, der formentlig er tilføjet o. 1500.¹⁶ Ombygningen af korets østende kan dendrokronologisk dateres til o. 1515–25; samtidig blev der indbygget hvælv i kor og skib.

Tårnet ved skibets vestside er i tre stokværk og dækket af et sadeltag med gavle i øst og vest; østmuren hviler på skibets vestmur. Tårnets nedre etager har flere ejendommelige træk (†norddør

og ↑trappe), og det er muligt, at bygmesteren har ændret plan undervejs i byggeriet (jf. ndf.).

Facaderne (jf. fig. 5), hvoraf dele formentlig er ommuret o. 1760, er senest sat i stand 1982-84, da store partier blev skalmuret (arkitekt Kuno Mielby). Gammelt murværk i munkeskifte ses nu kun i nord og i dele af øst- og vestsiden; de nye flader er muret af munkesten i krydskifte. Ved istandsættelsen frilagde man tillige murenes nederste parti, hvor terrænet efterhånden var vokset med næsten en halv meter (indvendig har gulvet oprindelig ligget ca. 40 cm lavere). De svære mure er indvendig aftrappet opefter i tre spring, hvoraf det nederste (30-40 cm) ses allerede i tårnrummets vægge, kun 2,4 m over nuværende gulv (jf. fig. 7)

Tårnrummet dækkes af et højsiddende krydshvælv med vederlag i væggene og åbner sig i sin fulde bredde mod skibet med en høj, spidsende arkade. Åbningen optages siden 1759 af orgelpulpituret, og tårnbuen synes at være udvidet i forbindelse med opstillingen af orglet. Rummet

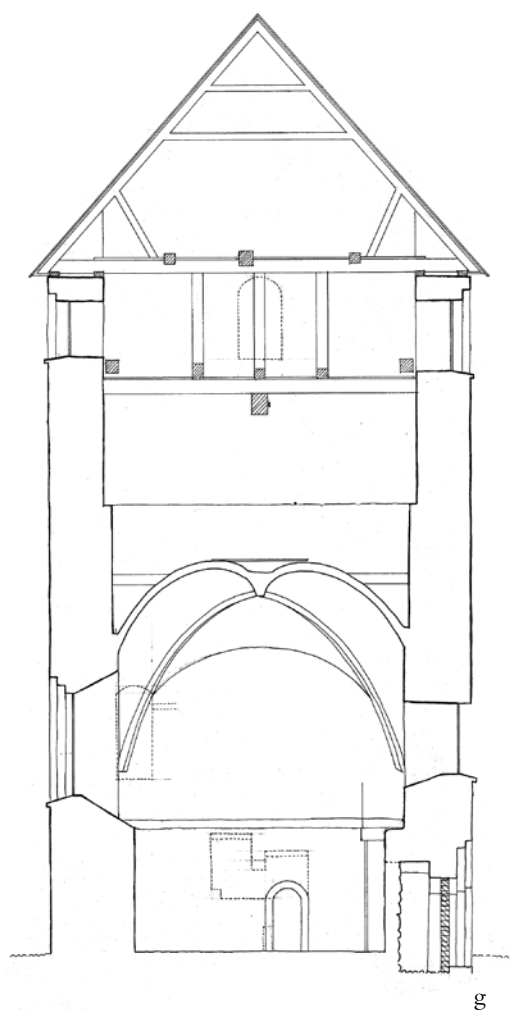
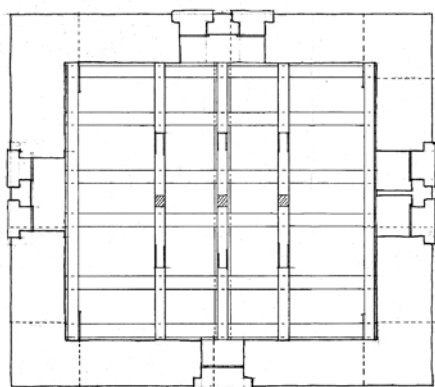
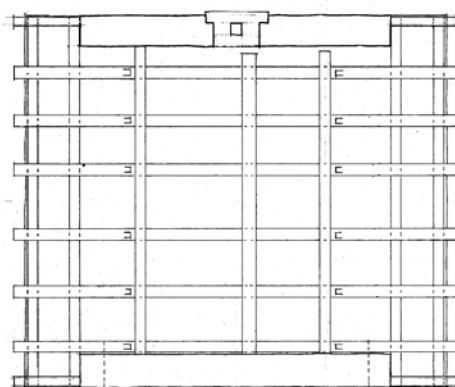

Fig. 7a-g. Tårn. Planer (øst opad) og snit. 1:150. Målt og tegnet af Kuno og Ejnar B. Mielby 1982. a. Tårnrum med udvendig ↑dør i nord og underdør til (↑)trappe i vest (s. 1939). b. Mellemstokværk. c. Klokkestokværk. d. Tagrum. e. Snit set mod øst. f. Snit set mod nord. g. Snit set mod vest. — *Tower. Plans (east up) and sections. a. Tower interior with outside ↑door in north and lower door to (↑)stairway in the west. b. Intermediate floor. c. Bell floor. d. Loft. e. Section looking east. f. Section looking north. g. Section looking west.*

c

d

får lys gennem et stort rundbuet vindue i syd, udvendig dobbelt falset og indvendig smiget; sålbænken er i niveau med tilbagespringet i væggen. I nordsiden har der oprindelig været adgang udefra gennem en nu tilmuret, fladbuet og falset (†)dør i spidsbuet stik (fig. 58). Adskillige kirketårne i Østjylland, således også nabokirken i Daugård (s. 1910), har haft direkte adgang fra kirkegården, også selvom tårnrummet fra første færd stod i forbindelse med kirken.¹⁷ Et rundbuet vindue over døren (nu med støbejernsramme) synes at være yngre. Over dette spores lidt vestligere endnu et lille, tilmuret †vindue, hvis flade bue indvendig har tangeret tårnhvælvet. Der er adgang til de øvre stokværk via orgelpulpituret og en stejl, tømret trappe ved tårnrummets nordvæg (jf. fig. 7f), som fører op til en lem i hvælvet nordvestre hjørne.

En (†)ligeløbstrappe i vestmurens liv, hvis øvre løb og overdør blev påtruffet ved tårnets istandsættelse 1982, er tilsyneladende aldrig blevet ta-

get i brug, fordi hvælvet, da det blev indbygget, kom til at dække for overdøren (jf. fig. 7a, f og g). Der er indvendig adgang til trappen igennem en fladbuet og falset underdør i vestvæggen.¹⁸ Den snævre trappeskakt (50 cm bred), der leder op til tårnets sydvestre hjørne, har murede trin og er dækket af et fladbuet hvælv. Skakten er midtvejs udfyldt og tilmuret, mens det øvre løb og den fladbuede overdør (trukket helt ind i det sydvestre hjørne og nu halvt skjult af hvælvkappen) igen er fremdraget. Som det fremgår, synes bygmesteren at have fejldisponeret forholdet mellem det store vindue i syd, der har tvunget hvælvet i højden, og trappens udmunding. For at trappen kunne fungere, burde underdøren have været trukket længere mod nord. Trappen er usædvanlig både ved sin indvendige adgang og ved sin placering i vestmuren.¹⁹

Det mørke mellemstokværk forbindes med skibets tagrum ved en rundbuet, falset dør af små mursten, der må være kommet til o. 1760 i forbindelse med en ommuring af østmuren. Her ses nu blandede, genbrugte materialer. Det lave klokkestokværk har mod syd, øst og nord dobbelte, rundbuede glamhuller i små, svagt spidsende spejl af forskellig udformning. Åbningerne er på indersiden samlet under en fælles fladbuet blænding. I vest er der nu kun ét glamhul, og galvspidsen herover er glat. Østre gavlspejds, med blyklædt fodtømmer, bevarede ved istandsættelsen 1982–84 sit gamle udseende: fladbuede tvilling-glugger i et svagt spidsende spejl omgivet af tre cirkelblændinger. Gavlene kronedes indtil efter Anden Verdenskrig af markante †vindfløje, der var opsat 1760 og oprindelig bar kirkeejers og hans hustrus navnetræk (jf. s. 1946).

Det lave våbenhus foran skibets syddør er formodentlig opført inden hvælvslagningen i skibet, idet det som nævnt dækker for et romansk vindue (jf. s. 1939). Huset har bevaret sine gamle mure indtil rejsehøjde; den glatte gavlspejds er af små mursten i krydsskifte og kronet med kamtakker. Den sydlige del af vestmuren og gavlen er tykkere end de øvrige mure og indeholder dels en kamin (se ndf.), dels to fladbuede blændinger, som flankerer døren. Den fladbuede dør er ommuret med munkesten og nu uden fals. I et lille

Fig. 8. (†)Kamin i våbenhusets vestmur (s. 1943). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Chimneypiece in west wall of porch.*

Fig. 9. Kirken set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The church seen from the north east.*

vindue i østmuren er 1855 indsat en rundbuet støbejernsramme.¹³ Rummet dækkes af et bjælkeloft, som siden begyndelsen af 1800-tallet har stået gipset.²⁰ I den tilbagetrukne, nordre del af vestmuren er 1960 indbygget skabe.

Den halvcylindriske (†)kamin (fig. 8), der er genåbnet 1968, har bund en halv sten over gulvet, og åbningen (95×65 cm) dækkes af et fladbuet stik. Skorstenen er kvadratisk i plan og bevaret op til murkronen. En lignende kamin er 1971 fremdraget i våbenhuset i Thorsted (s. 1604), og indtil 1889 havde også våbenhuset i Hedensted en †kamin (s. 1837). Den sidste sagdes da at være en 'smelteovn for blystøbere'.²¹

Ombygningen af korets østende, o. 1515–25, har kun omfattet murens ydre del samt gavlspiden, hvorved der ikke er ændret på korets størrelse (jf. koret i Daugård s. 1910). Den nye murskal hviler på en syld af liggende kampesten. Indvendig har væggene, der øverst er af blandede materialer,

været nedtaget indtil en meter under murkronen. Gavlen har som i Daugård hjørnelisener på østsiden, der i trekanten forbindes af en *frise af stigende buer* med hængestave, som er båret af en lille halvstenskonsol med afrundet forkant. Den øverste bue er bredere end de øvrige, og det blyindklædte fodtømmer indgår som en del af kompositionen. En datering af ombygningen til o. 1515–25 hviler på en dendrokronologisk analyse af tagværket (jf. s. 1945), der må være fornyet i forbindelse med den samtidige hvælvslagning. Murermesteren har ud over koret i Daugård brugt samme fine udsmykning i Hammer Kirkes vestgavl (*DK Århus* 4333–34) og i langhuskorene i Nødager og Ålsø (Randers Amt).

Det krydshvælv, der samtidig indbyggedes, hviler på falsede hjørnepiller og på runde helstens skjoldbuer uden vederlagsmarkering. Ribberne sydøst-nordvest er halvstens, sydvest-nordøst af profilerede, skarprykkede sten.

Skibets tre *hvælv* er muret på tilsvarende måde og formodentlig af de samme håndværkere. Gjordbuerne er af hele sten, og når skjoldbuerne – modsat korets – er spidse, skyldes det den begrænsede plads. Ribberne er overalt af profilerede sten. Der ses spygatter i de to østre hvælv og et klokkerebshul (til en *†*messeklkke?) i østre fags søndre kappe. Der er overribber af tværlagte sten på fladen.

De tre *vinduer* i kirkens sydside må være brudt i muren i forbindelse med indbygningen af hvælv og har formodentlig fået deres nuværende form i 1700-tallet. De rundbuede åbninger, der har karme af træ, er udvendig falsede og indvendig smigede.

Skibets ydre præges som nævnt af de mange *støttepiller*, to i syd og fire i nord, der alle er om-muret i flere omgange. Fem er formentlig op-ført i forbindelse med hvælvslagningen, mens den næstvestligste pille i nord, der ikke korresponderer med hvælvne, kan være yngre.²² De hvidtede og blyafdækkede piller er rejst over en

syld af store, stærkt fremtrædende kampesten, der ligger i et niveau, som er noget højere end kirkens romanske sokkel (jf. s. 1937).²³ Pillerne når til murkrone bortset fra de to midterste i nord, der er noget lavere. De er muret af små sten og genbrugte munkesten og står nu med en profileret gesims, som formodentlig er kommet til i 1700-tallet (o. 1760?). De nævnes i regnskaberne 1684, da håndværkerne betalte for at 'op-mure to nye piller' på kirkens nordre side, hvilket vel skal forstås som en fornyelse af ældre piller.¹² Endnu en *†støttepille*, ved tårnets sydside i hjørnet mod skibet, ses på landmålerens lille tegning 1868 (fig. 12).

Reparationer og ændringer 1753-63. Den forskønnelse af inventaret, som Jørgen Hvass og Maren Loss lod udføre 1759 og følgende år (jf. indskrifter på altertavle og orgelpulpitur), var ledsaget af en almindelig istandsættelse af bygningen, der var indledt allerede under Maren Loss' første ægtemand, Christen Linde (†1756). Ifølge *†*indskrifter på blypladerne blev tagene over kor, tårn

Fig. 10. Kirken set fra sydøst. Foto Ejnar V. Jensen 1939. – *The church seen from the south east.*

og våbenhus omstøbt 1753 og skibets tag 1759 (jf. ndf.). I takt med inventarets fornyelse må som sagt også vinduerne være blevet 'uniformeret' og have fået deres nuværende form, ligesom tårnbuen synes at være udvidet ved opstillingen af orglet. †Vindfløje blev som sagt opsat over tårnets gavlspidser 1760 og arbejderne afsluttet med ophængningen af en ny klokke 1763.

Lysforholdene forbedredes i 1850'erne og -60'erne ved gennembrydningen af nye *vinduer* i nordsiden, hvori der er indsat spidsbuede *støbejernsrammer*. 1870 indsattes der tillige en jernramme i vinduet i korets østgavl.¹³

Afbankning af hvidtekalk på vægge og hvælv ledte 1895-96 til fundet af kalkmalerier (jf. ndf.). Ved installeringen af et luftvarmeanlæg 1960-61 (arkitekt Ebbe C. Norn) blev der foretaget en række ændringer i våbenhuset, og der blev etableret returkanaler i skibets gulv.

En *restaurering 1966-68* under ledelse af arkitekt Helge Andreassen, Vejle, omfattede navnlig inventaret og indledtes med en fornyelse af blytagene. Varmeanlægget blev udskiftet, og i kirkerummet blev vægge og hvælv befriet for løstsiddende kalklag, hvorved der fremkom flere †kalkmalerier. Gulvbelægningen blev fornyet, hvorved man i tårnrummet stødte på en †gravkælder (jf. s. 1982).²⁴

Ved en ny *restaurering 1982-84* ved arkitekt Kuno Mielby blev som allerede nævnt kirkens og tårnets facader sat i stand, idet der foretoges omfattende skalmuringer (jf. fig. 5). 1990 og i de følgende år har samme arkitekt søgt at afhjælpe fugtproblemer i frådstensmuren og i dennes sokkel.

Kirken er hvidtet ude og inde og har overalt bevaret sit blytag.

Tagværker. Korets tagværk med to lag hanebånd er til dels fornyet i fyr med anvendelse af ældre egetømmer sandsynligvis fra to perioder. I de to vestre spærfag er der udstemninger til lange krydsende †skråstivere, der gik fri af hvælvkapperne, hvorfor egetømmeret må formodes at være lagt op efter hvælvslægningen. Tømmerets fældningsår er dendrokronologisk fastlagt til o. 1515-25 (jf. ndf.). Skibets tagkonstruktion, også med dobbelt lag hanebånd, består overvejende af egetømmer

fra to perioder. Spærene i de vestre syv fag, med taphuller til lange stivere, er af tømmer, som er fældet o. 1415-25; tømmeret i tagværkets østre del stammer fra en fornyelse o. 1690-1700 (jf. ndf.).

Dendrokronologiske undersøgelser 2013 af tagværkerne over kor og skib viste som nævnt, at træerne til det pågældende tømmer må være fældet henholdsvis o. 1515-25 (koret), ca. 1690-1700 (skibets østre del) og ca. 1415-25 (skibets vestre del). Der udtoges i alt seks prøver i koret, heraf to med splintved, og 12 i skibet, heraf syv med splintved.²⁵

Tagene, der fremdeles er tækket med bly, omtales i regnskaberne fra og med 1680¹² og er senest smeltet om 1966. På samtlige tagflader findes *blystøbermærker* med indskriften: »C. H. Michaelsen/Hvidbiær/ 1966«.

†*Blyplader med indskrift.* 1843 læstes på kor, tårn og våbenhus: »C(hristen) L(inde) 1753« og »M(aren) L(oss) 1753«; og på skibet: »J(ørgen) H(vass) 1759« og »M(aren) L(oss) 1759«.²⁶ Navnene refererer til de to kirkeejere på Tirsbæk, Christen Linde (†1756) og Jørgen Hvass og deres fælles hustru Maren Loss (jf. albertavle, orgelpulpitur og †kisteplade).

Gulvene i skib og tårnrum er i 1960'erne lagt med gule, kvadratiske fliser; i koret ligger ældre, gule og grå fliser. Trægulve under bænke er senest fornyet 1968. I våbenhuset dækkes gulvet af kokosmætter. Røde mursten i koret ønskedes 1857 erstattet af gule fliser.¹³

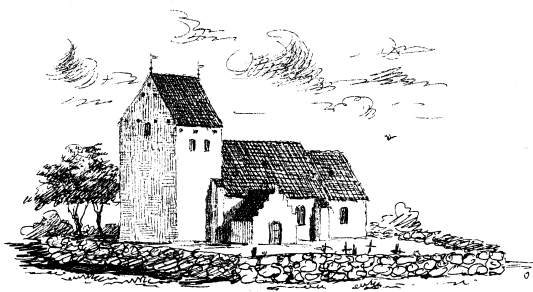
Opvarmning. 1968 er installeret centralvarme med radiatorer under bænke og et fyr i en tilbygning til ligkapellet. Kirken har kunnet opvarmes siden 1887, da der opsattes en †kakkelovn i skibets nordøstre hjørne, efter at man forinden havde flyttet herskabsstolen.¹⁰ Ovnene blev 1908 erstattet af en kalorifer på samme sted, leveret af firmaet Hess i Vejle.²⁷ Kaloriferen afløstes 1960 af et luftvarmeanlæg med en ovn (fabrikatet Danterm), der var anbragt på våbenhusets loft, og hvorfra der blæstes varm luft igennem en rist i det romanske vindue mellem våbenhus og skib. Dette anlæg viste sig dog snart at have en meget uheldig indvirkning på inventaret, hvorfor det blev udskiftet med det nuværende.²⁸

KALKMALERIER

Fig. 11. Skitse af tårnet set fra sydøst med vindfløje fra 1760 (s. 1946). Tegnet af Gottfred Burman Becker o. 1850 (jf. s. 1027). KglBibl. – *Sketch of tower seen from the south east with weathervanes from 1760.*

To vindfløje på tårnet (jf. fig. 10, 11), fra 1760, var opsat af kirkeejeren Jørgen Hvass til Tirsbæk. Fløjstængerne, en over hver gavlspid, var ca. 3,5 m høje og forsynet med smedjærnsornamenter, kugle og fane. De indeholdt oprindelig navnetrækkene på Jørgen Hvass og hans hustru Maren Loss samt årstallet 1760²⁶ (jf. vindfløj 1762 på Nebsager Kirke, s. 1105 med fig. 11). Fanerne blev fornyet, formentlig 1878, og forsynet med et nyt årstal.²⁹ Fløjstængerne, der 1760 har markeret afslutningen på istandsættelsen og forskønnelsen af kirken (jf. ovf.), er efter fotografier at dømme nedtaget i tiden 1947-64.³⁰

Engørn kirke.

Fig. 12. Kirken set fra sydvest, tegnet af landmaleren 1868. Efter *Kirker og bygninger fra Geodætisk Instituts arkiv*, 1974. – *The church seen from the south west, 1868.*

Et aldrig overkalket parti af en romansk udsmykning fra o. 1200-25 findes i behold på triumfmuren over hvælvet, hvor man ser den nordligste del af en Nadverscene. 1895-96 afdækkedes større dele af samme udsmykning i korbuen og på triumfvæggen, hvorefter det meste heraf blev restaureret 1897 af Jacob Kornerup, som måtte op- og nymale i stort omfang. Lidt maleri fra o. 1550 i korbuen måtte fjernes af hensyn til de underliggende romanske.

Genrestaureringer foretoges 1937 og 1968, den sidste foranlediget af maleriets truende afskalning. Under arbejdet fremkom der romansk maleri på skibets nordvæg, og på hvælv og vægge yderligere rester af tudsmyskning fra o. 1500 og 1550. Heraf istandsatte man en roset fra o. 1500 i tårnhvælvets nordre kappe.

1978 undersøgtes spor af maleri fra o. 1550, der var kommet til syne i koret. Og 1991 havde nogle flager af det romanske maleri foroven i korbuen løsnet sig og var faldet ned, hvorfor der 1993 måtte repareres med ny puds og retouche.³¹ Endelig forårsagede en fortsat nedbrydning af korbuens romanske malerier 1999, at de atter måtte gennemgå en konserverende behandling.

1) O. 1200-25 (fig. 13-17, jf. Nørlund-Lind, *Kalkmalerier* 293-94). I koret, på vestvæggen over korbuen, findes et stykke mæanderbort (jf. fig. 18), der har forløbet under bjælkeloftet, og som nu er beskåret af de sengotiske hvælv. Under borten løber en latinsk indskrift med romanske majuskler: »... avdire aqua...«, der må være citat fra Åb. 14,2, og derunder viser Kornerup på en akvarel en afstribning langs korbuen i rødt og gult, der nu er overkalket. På korets øvrige vægge anes der over hvælvet lidt maleripuds og på nordmuren vistnok spor af arkadebuer og den samme mæanderbort.

Korbuens top har en medaljon med brystbillede af Gudfader (fig. 13), der løfter højre hånd velsigende til modtagelse af Abels offer. Ved jævnførelse med Kornerups skitse af det fundne før restaureringen fornemmes, at medaljonen har hørt til det mere velbevarede (fig. 14). Den fremstår dog nu næsten som en nymaling.

Fig. 13. Gudfader, kalkmaleri fra o. 1200-25 i korbuens top (s. 1946). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *God the Father, wall painting from c. 1200-25 at top of chancel arch.*

I korbuens sider står Abel (i nord, fig. 15) og Kain (fig. 16) halvt sidevendte i hver sit spirprydede portalfelt og rækker deres ofre – et lam og et neg – i vejret, hvor gaverne modtages henholdsvis af en skråt nedfarende engel og en djævel.

Relativt lidt har sikker grund i det fundne. Men for rigtigheden i hovedlinjerne af restaureringen taler, at der 1996 er fundet en i detaljer tilsvarende korbueudsmykning i Ølsted Kirke (s. 1702). Abels nedre del (fra armene) er rekonstrueret 1897, idet der her blev fundet intet eller meget lidt (jf. fig.

Fig. 15-16. Kalkmaleri i korbuen (s. 1947). Foto Arnold Mikkelsen 2013. 15. Abels offer, o. 1200-25, i nordsiden. 16. Kains Offer, 1897, i sydsiden. Udført af Jacob Kornerup efter samme motiv i Tyvelse Kirke på Sjælland. – *Wall paintings in the chancel arch. 15. Abel's Sacrifice, c. 1200-25, to the north. 16. Cain's Sacrifice, 1897, to the south. Painted by Jacob Kornerup after the same subject in Tyvelse Church on Zealand.*

er lagt uden forudgående hvidtning. Baggrundsfarven er blå, og Kornerup har derudover brugt en palet af gråt, lys rødbrunt, hvidt, grønt, okker, sort og rødt (mønje, nu dekomponeret). Hudfarven fremtræder som okker tilsat hvidtekalk. De originale farver er mere eller mindre sikkert iagttaget af restauratorerne. Kornerup nævner 1897 blå bund, røde omrids og gule kantlister. Og 1968 tales om grønt, rødt og blå (som baggrundsfarve)

– iagttagelser, der bekræftes af den uovermalede Nadverscene over skibets hvælv (fig. 17).

Udsmykningen har åbenbart omfattet hele kirkerummet. Dens *program* er kun lidt kendt. Men korets citat fra Johannes' Åbenbaring tyder på, at der her, som så ofte, har været en Majestas Domini som kirkegængernes fokus under messen (jf. s. 1665). Også triumfvæggens Nadver og korbuens Kain og Abel har skullet ledsage messen,

Fig. 17. Rest af Nadverscene på triumfvæggen over hvælvene, kalkmaleri fra o. 1200-25 (s. 1949). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Remains of Last Supper scene on chancel wall above the vaults, wall painting from c. 1200-25.*

idet de to brødre med deres ofre repræsenterede henholdsvis den dårlige og den gode altergæst (jf. s. 1327).³⁵ Mens Kain og Abel er vanlige i tidens korbuer,³⁵ er der kun få eksempler på Nadverscener, således i Skannerup og Vilslev (*DK Ribe* 2555, 3128) samt i Estvad (Nørlund-Lind, *Kalkmalerier* 184-85, 293-94).

Værksted, stil og datering. Udsmykningen knytter sig ved sine arkadebuer og deres vekslende farver til malerierne i Daugård (s. 1915) og ved klare fællestræk i korbuerne udsmykning til Ølsteds (s. 1708). Den bærer præg af senromansk stil med et mere udtryksfuldt og bevæget formsprog end tidligere. Som de to nævnte kirkers malerier kan de dateres o. 1200-25.³⁶

2) O. 1500, en seksoddet roset midt i tårnhvælvets nordre kappe, tværmål 50 cm, malet i rødt og

gråt. Den er konstrueret med passer i den friske kalk. Fundet 1968, konserveret 1993.

†*Kalkmalerier*, o. 1550, formentlig omfattende både hvælv og vægge. Til udsmykningen hørte øjensynlig en 1895-96 iagttaget bemaling i korbuens søndre del og en 'stor malet dekoration' på korets østvægs nordlige del samt på den tilstødende hvælvpille, der var fremme 1978. I skibet viser en række fotografier fra 1968 symmetriske ranker af ungrenæssancekarakter på undersiden af skjoldbuerne (vestfaget i nordvest og østfaget i nordvest). Under den sidste bue var der på næsten hele vægpartiet mellem vindue og hvælvpille afdækket maleri med et træ og et delvis bevaret hoved nærmest vinduet. Aflæsningen af fotografiet vanskeliggøres ved, at det også viser underliggende romansk maleri.

Fig. 18. Kirkens indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior seen towards the west.*

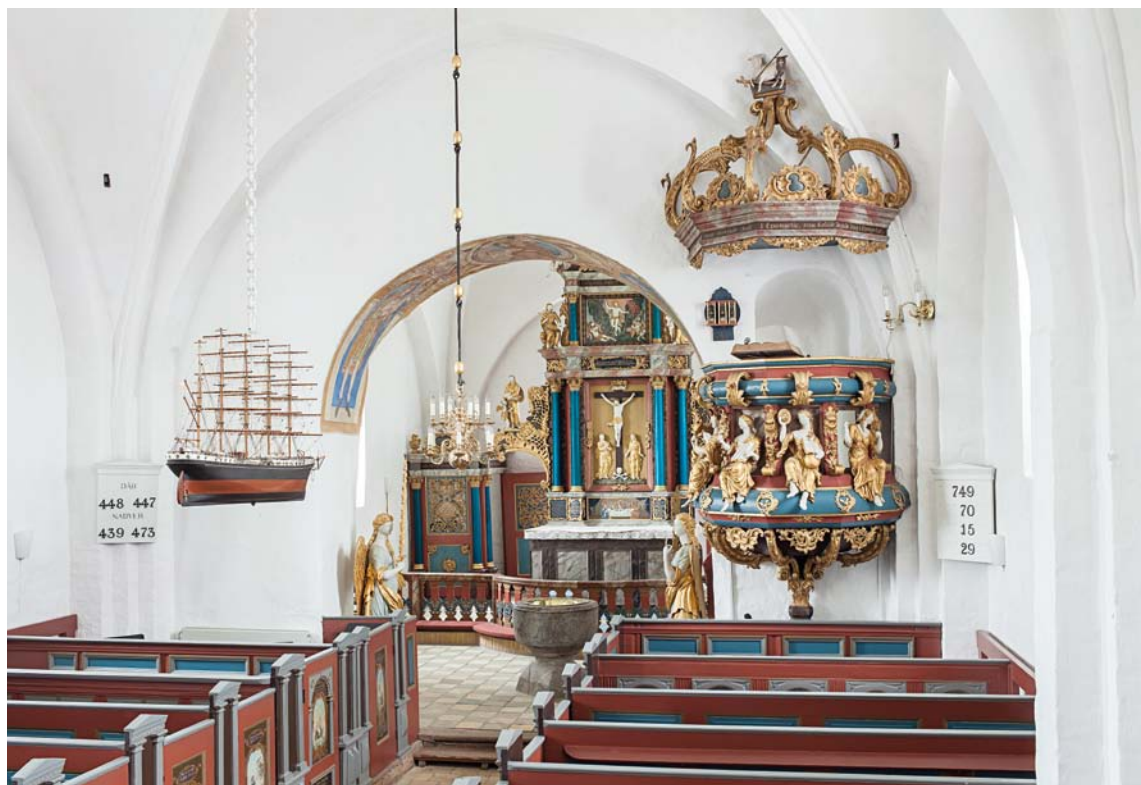

Fig. 19. Kirkens indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Interior seen towards the east.*

INVENTAR

Oversigt. De ældste inventarstykker er den romanske døbefont og et sjældent bærealter fra 11-1200-tallet, der er nedlagt sekundært som altergrav i det sengotiske alterbord. Et sæt gotiske alterstager må være anskaffet o. 1550.

Renæssancetiden er repræsenteret i stoleværket og kernen i altertavlen, der er skænket 1602 af Ove Lunge og Birgitte Bille til Tirsbæk, og i prædikestolen, hvorpå der endnu skimtes et originalt maleri og årstallet 1611. Et dåbsfad er nederlandsk arbejde fra o. 1625, men er først kommet til kirken væsentlig senere. Et andet *dåbsfad, der er skænket til kirken 1667 af Friderich Ulrich Schult, Finstrup (nu Holstenshus, Svendborg Amt), bruges nu i Hedensted Kirke.

Såvel altertavle som prædikestol er fuldstændig ombygget og forsynet ved en gennemgribende *nyindretning i rokokostil*, der gennemførtes 1759-60 af det nye her-skab på Tirsbæk, Jørgen Hvass og Maren Loss, og som i alt væsentligt stadig er i behold. Som hovedkræfter brugte de billedhuggeren Jens Jensen (den yngre) og maleren Henrich Jørgensen Møller.

Altersølvet, som er leveret af Jørgen Nielsen Brosbøll i Vejle, er dateret 1758, og altertavlens nyoppudsning

bærer foruden billedhuggerens og malerens navne årstallet 1759, der nok gælder for en meget stor del af arbejdet. Det for en landsbykirke sjældne orgel kom til 1759, bygget af den fremtrædende orgelbygger Amdi Worm og forsynet med prægtig facade og pulpitur. På et sæt $\dagger$ dørfløje læstes årstallet 1760, og endelig skænkede Jørgen Hvass 1763 en klokke, der bærer hans nye adelsnavn de Lindenpalm, og som er støbt af Michael Carl Troschell i København. Den indre modernisering synes således i alt væsentligt at være foregået 1759-60.

Fra denne store nyindretning stammer også alter-skranken, to vogtende keruber i korindgangen, to lukkede stole til præsten og degnen og nogle *topstykker fra en lukket ($\dagger$)herskabsstol, hvis rester nu er i Nationalmuseet. Hertil kommer de meget velbevarede stolestader i deres nuværende fremtræden, der med 35 interessante emblem-malerier er et sjældent vidnesbyrd om tidens visuelle didaktik.

En oblatæske, der skyldes Mathias Winge i Vejle, er leveret 1778, og 1800-tallet er repræsenteret af en klokke fra 1836, støbt af (jernstøber) Carl Frederik Weiss i Horsens.

Farvesætning og restaureringer. Siden en meget omfattende *restaurering* 1968-82 står inventaret fra 1759-60 overalt med fremdragne originale farver og malerier.³⁷

Henrich Jørgensen Møllers farveholdning domineres af rødt, blå og megen forgyldning. Den røde og en brun optræder også som marmorering sammen med gråt, og endvidere er anvendt en lys grå og en grå-grøn. Hans malerier på altertavlen, stolestaderne og orgelpulpituret har lette lyse farver. Og de er for stolemaleriernes vedkommende i vid udstrækning udført efter stik, som også hans læremester Mogens Christian Trane havde benyttet i Horsens Klosterkirke (*DK Århus* 5815-45) og Nørup Kirke (Tørrild Hrd.).

Der er næppe tvivl om, at *nyindretningen 1759-60* var inspireret af Gerdt de Lichtenbergs omfattende modernisering af Nørup Kirke en generation forinden, 1732-33, hvor Mogens Christian Trane virkede sammen med Jens Jensens far, Jens Jensen (den ældre).³⁸

Som i Nørup er udsmykningen på én gang en festlig prydelse af Guds hus og en fejring af dets to gavmilde patroner. Således ligner en indskrift på altertavlen Jørgen Hvass med kong Salomon og hans tempel, en tanke der genspejles i vest på orgelpulpituret, hvor malerier ud over Salomons tempelbyggeri viser bibelske scener udvalgt som en lovprisning af »Canselleraad Hvas og Frue«.³⁹ Forfatteren til de versificerede indskrifter på altertavle, stolestader og orgelpulpitur var formentlig sognets præst, Frederik Pedersen Deichmann.⁴⁰

Inventarets rokokobemaling bibeholdtes indtil 1866, da Joh. Henr. Hansen malede alt med 'stenfarve' og egetræsådring. 1895 foretog Evald Petersen og malerne Varnich & Møller en delvis fremdragelse af rokokofarverne og udførte derpå en rekonstruktion af dem. 1968-82 foretoges som nævnt den fuldstændige afdekning af 1700-tallets farver. Endelig er 2010-11 gennemført en konservering og fastlæggelse på træinventaret.

Alterbord, senmiddelalderligt, muret af munkesten i skifter af vekselvis løbere og bindere, ca. 2×1 m, 1 m højt, nu overpudset og på de tre sider dækket af alterpanel. Forsiden må, på grund af den nævnte skiftegang (foto i NM fra 1982), være ommuret i nyere tid. Bagtil findes midtfor en 25 cm dyb niche, 53×38 cm, med afrundede øvre hjørner, måske til et 'påskelys'.⁴¹

Under en bordplade af fyr (fra 1982) findes der midtfor, 39 cm fra bordets forkant, en fordybning, hvori der ligger en *†helgengrav* i form af et bærealter (fig. 20a-b), der blev fundet 1979.⁴² Det er af egetræ, ca. 21×18 cm, 3 cm tykt, og har i midten en rektantet fordybning for relikvier, der dækkes af en forsænket, hvid marmoragtig sten (tabula), ca. 8×6,5 cm. Helgengraven rummer ingen egentlige relikvier, kun et stykke grøn silke (5×5 cm).⁴³

Det flyttelige alter, *altare portatile*, må være ældre end alterbordet, snarest romansk, og må fra første færd have været brugt til messens fejring på steder som eksempelvis sidealtre, hvor der ikke fandtes noget fast, indviet alter. Bærealtre kendes både i form af rig guldsmedekunst og som dette som helt enkle rekvisitter.⁴⁴ Det må være nedlagt som helgengrav i alterbordet, formentlig ved dets opførelse. Nu anbragt på sin plads med en glasplade ovenover.

Fig. 20a-b. Helgengrav i form af et bærealter (*altare portatile*) fra 11-1200-tallet, nu nedlagt i højalteret (s. 1953). Foto Knud J. Krogh 1979. – *Portable altar (altare portatile) from the 12th-13th century, now laid in a high altar cavity.*

Alterbordsforside, 1759-61, af fyr, 104×211 cm, med tre en halv høje profilfyldinger. Denne usædvanlige gennemskæring af et felt tyder på, at man 1759-61 har genbrugt ældre panel, idet alt jo alligevel skulle dækkes af alterklædet. Oprindelig bemaling, fyldingerne med grå marmorering, rammeværket med sort marmorering og lidt rødt (fremdraget 1982 under grå overmaling).

†*Alterklæder*. 1667 skænkede Vibeke Bille på Tirsbæk et 'nyt blommet silkeomhæng, 5 alen langt'.²⁶ 1702 var klædet af broget atask med guldgalonier.³ Et rødt klæde med guldgalonier fra 1843 afløstes 1879 af et ditto med kors.⁴⁵ †*Alterdug*. 1) 1666, hvid med sølvfrynser. Den 'skrev sig fra Tirsbæk' og var formentlig en gave fra Lisbeth Bryske.⁴⁶ 2) 1681 havde en (anden?) †*alterdug* 'adskillige silkesyede billeder og brogede blomster'.¹²

Altartavle (fig. 21), 1602, oprindelig skænket af Ove Lunge og Birgitte Bille til Tirsbæk,⁴⁷ men stærkt ombygget og moderniseret 1759 af kirkeejeren Jørgen Hvass og hans hustru Maren Loss. Ligeledes ifølge indskrift (bagpå) er tavlen udført 1759 af Jens Jensen billedhugger (den yngre) og maleren Henrich Jørgensen Møller. Det er dog ikke alt træværk, der er Jens Jensens værk, for kernen i tavlen er en renæssanceopbygning af egetræ, hvoraf væsentlige dele er blevet genbrugt. Jens Jensen har til dels brugt fyrretræ. Tavlen fremstår nu med renæssance- og baroktræk, men først og fremmest i Jens Jensens rokokostil. Og den danner en effektiv helhed med korets to flankerende skrifte- og degnestole.

Renæssancetavlen har været en arkitektonisk opbygning af fir søjle-type, som til dels er bibeholdt. Men de ydre storsøjler er rykket ind, så sidefelterne er forsvundet, og de indre søjler med hele tavlen midparti er rykket et plan frem. De indre, korintiske søjler hviler på postamentets fremspring og bærer tilsvarende fremspring i frisen. Mens søjlerne vel er fra 1602,⁴⁸ er midtfeltets friskulptur af Korsfæstelsen med Maria (i syd) og Johannes ved korsets fødder Jens Jensens. Det samme gælder rokokoindfatningen af postamentets to skriftfelter, af frisefeltet og de vidt udspændte storvinger, der bæres af en lang og spinkel rocaille-bue, som danner forbindelse til skrifte- og degnestolene. Vingerne fyldes ud af buet fletværk med kornaks, og

de løfter yderst standfigurer af Mattæus (i nord, fig. 22) og Johannes.

De to øvrige evangelister er vist siddende på deres symbolvæsener yderst på storgesimsen, Markus i nord. De indrammer topstykket, der er en forenklet udgave af storstykket med to mindre, korintiske søjler, der flankerer en reliefskåret fremstilling af Opstandelsen. Tavlen krones af en svungen, brudt gavl med stråleglans, skyer og englehoveder omkring et trekantet felt, hvori Jahves navn er påmalet på hebraisk.

På postamentfremspringene læses med skriveskrift: »Anno 1759 Haver velædle og vel(byr(dige) Hr. Cancelie Raad Jørgen Hvass til Thyrsbæch og Bryskesborg / Tillige med Hans Velædle og velb(y)r(dige) Frue Maren Loss ladet denne Kierke Reparere«.

Altartavlen står siden 1978 med Henrich Jørgensen Møllers staffering fra 1759, hvortil hører et maleri af Nadveren i postamentfeltet (fig. 23), udført i olie på lærred. Storfeltet har rød ramme, rammeværket en brun marmorering, søjlerne en kraftig blå (fornyet 1978), lister og gesimser er marmorerede i gråt og rødt, og siraterne står hovedsagelig forgyldte. Det samme gælder figurerens hår og dragt, mens deres hudfarve fremstår hvidlig.⁴⁹

Indskrifterne er med gul skrift på sort bund. I topfrisen læses med fraktur: »Hellig Hellig Hellig est du Herre Zebaoth«, i storfrisen: »Jeg ved mig ikke noget til Salighed uden den Korsfæstede og opstandne frelser Jesum Christum«.

Postamentet har under de ydre søjler latinske indskrifter med skriveskrift, i nord: »Arcem non voluit Salomon / sibi condere qvondam / si non et Domino conderet / Ipse Domum / Hvassi-

Fig. 21. Altartavle, 1602, skænket af Ove Lunge og Elisabeth Bille til Tirsbæk, ombygget 1759 af kirkeejeren Jørgen Hvass og hans hustru Maren Loss. Arbejdet 1759 er signeret af billedhuggeren Jens Jensen (den yngre) og maleren Henrich Jørgensen Møller (s. 1954, jf. fig. 59). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altarpiece, 1602, donated by Ove Lunge and Elisabeth Bille of Tirsbæk, rebuilt in 1759 by the church owner Jørgen Hvass and his wife Maren Loss. The work from 1759 is signed by the sculptor Jens Jensen (the Younger) and the painter Henrich Jørgensen Møller.*

Fig. 22. Mattæus, udført af Jens Jensen 1759, detalje af altertavle (s. 1954). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Matthew, by Jens Jensen, 1759, detail of altarpiece.*

us exemplum hoc se/quitur Pernobilis Heros, / Templum dum præfert / ædibus Ipse suis«. I syd: »Sic Tua Cura dedit Decus / efflorescere Templi / Funditus ornati / sumtibus Egregiis / Floreat æternum Hvassorum / Nomen et Hæres / Protegat hoc Templum / Stirps sine fine Tua« (Engang ville Salomon ikke bygge en borg til sig selv uden også at bygge et hjem for Herren. Den ædle herre Hvass følger dette eksempel, idet han foretrækker en kirke frem for sit eget hus. / Således har din omsorg sørget for at kirkens skønhed står i fuldt flor, idet den fra top til bund er udsmykket med stor bekostning. Gid Hvassernes navn og efterslægt må blomstre evindeligt, og gid dine efterkommere må værne om denne kirke til evig tid).

På tavlens bagside er anført en række signaturer for arbejder i kirken: »Jens Jenson Bildthugger, Henrich Jørgensen Møller Mahler A(nn)o 1759« (fig. 59), »Joh. Henr. Hansen Maler i Veile 1866«; »Malet Kirken med Egetræ og Stenfarver hvilke da atter blev fjernede i Aaret 1895 af Evald Petersen Løsning med Assistance af dekorationsmalere Varnich & Møller, Horsens. De gamle Farver fra 1759 blev da restaurerede og opfriskede«.

Af tavlens oprindelige $\dagger$ staffering fra 1602 er dele fremdraget 1978. På storfeltet har der været et ($\dagger$)maleri af *Jesus på Korset* omgivet af gyldne skriftsteder på sort bund. Man afdækkede Jesu

hoved, arme og venstre kropsside (fig. 60) samt tilstrækkelig megen skrift til at identificere teksten som Nadverindstiftelsen i nord (frakturskrift) og Dåbsbefalingen i syd (versaler).⁵⁰ Tilsvarende havde postamentfeltet bag 1759-maleriets lærred haft påmalet Fadervor i versaler på blå bund.

Af renæssancetavlen er altså i det mindste disse paneler i behold, og det samme må vel gælde storsøjlerne og formentlig betydelige dele af rammeværket.⁵¹ Storfeltets oprindelige maleri har så stor lighed med Korning Kirkes altermaleri fra samme tid (s. 1792 med fig. 21), at der nok findes en sammenhæng (samme maler?).

Altertavlen bar Ove Luges og Birgitte Billes navne og våbener samt efter al sandsynlighed årstallet 1602, dette uanset Danske Atlas anfører året »1600«. ⁴⁷

1702 kaldtes altertavlen ulastelig, 'med gammel maling',³ og 1715 trængte den til maling og lettere renovering.³ Efter dens ombygning 1759 stod den med Henrich Jørgensen Møllers farver indtil 1866, da Joh. Henr. Hansen fra Vejle malede den med stenfarve og egetræsådning. 1895 foretog Evald Petersen og Varnich & Møller som angivet en delvis fremdragelse af 1759-farverne og udførte en rekonstruktion af dem. Med den fuldstændige afdækning af Henrich Jørgensen Møllers bemaling 1978 har tavlen fået sin nuværende fremtræden.

Fig. 23. Nadveren, Altermaleri 1759, udført af Henrich Jørgensen Møller (s. 1954). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The Last Supper. Altar painting. 1759, by Henrich Jørgensen Møller.*

Fig. 24. Altersølv, 1758, udført af Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle, med initialer for kirkejeeeren Jørgen Hvass og hans hustru Maren Loss (s. 1958). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Altar plate, 1758, by Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle, with initials for the church owner Jørgen Hvass and his wife Maren Loss.

Altersølv (fig. 24), 1758, udført af Jørgen Nielsen Brosbøll, Vejle,⁵² og forsynet med årstal og initialer »IH – ML« for Jørgen Hvass og Ma-

ren Loss. *Kalken*, 20 cm høj, har sekstunget fod, der stiger konisk op imod de konkave skaftled. Den enkle knop er gotiserende, bægeret glat med 'læbe' og på siden det nævnte årstal med initialer. Mellem to af fodens tunger er pånitter et ret stort, støbt krucifiks af gotisk type, og på fodpladens underside ses guldsmedens stempel (*Bøje* nr. 6379) og Vejles bymærke med »1758«. *Dysken*, tværmål 12,5 cm, har på fanen cirkelkors og overfor samme årstal og initialer som kalken. På undersiden stempler som kalkens og vægtangivelsen »5 3/8 lod«. †*Altersølv*. 1) Til et altersæt hørte 1681 'et silkesyet klæde med guldkniplinger om'.¹² Det var skænket 1667 af Vibeke Bille, 'meget kosteligt', syet med adskillige farver og

Fig. 25. Oblatæske, o. 1775, udført af Mathias Winge, Vejle (s. 1959). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Wafer box, c. 1775, by Mathias Winge, Vejle.

med guldkniplinger, der var tre fingre brede 'om kanten'.²⁶ 2) Skænket af patronen Anders Rosenkrantz (†1742) og hans hustru.³

Oblatæske (fig. 25), 1778, udført af Mathias Winge, Vejle.⁵³ Æsken er cylindrisk, 6,5 cm høj, tværmål 9,5 cm. De glatte sider afsluttes for neden af en spinkel tovbort, og låget er hvælvet med en svungen godronnering omkring en laurbærmedaljon. Heri er fæstnet et lille støbt krucifiks, hvorom læses med graveret skriveskrift: »Christues / Manna«. Under bunden ses graveret året »1778« samt Winges stempel (*Bøje* nr. 6391), Vejles bymærke (uden årstal) og vægtangivelsen »13 1/3 L(od)«; endvidere sikkerhedsgraving.

Alterkande, 1910, af sølv skænket af lensgrevinde Johanne Schack til Tirsbæk (†1910). Kanden er 30 cm høj med kors på korpus og om foden indskriften: »Skænket til Engum Kirke af Lehnsgravinde Johanne Schack Thirsbæk«. Under bunden to utydelige stempler, Københavnsmærke »(19)10« og guardeinmærke for Simon Groth. 1862 fandtes en *†alterkande* af porcelæn med forgylt kors.¹⁰

En *ske* fra 1902,²⁷ 17 cm lang, prydes af Andreaskors og bærer stempel for Rasmus Jensen i Horsens samt Københavnsmærke og sikkerhedsgraving.⁵⁴

Som *sygekalk* bruges en lidt forstørret særkalk. Et *†sygesæt* nævnes 1681 som 'en lille kalk og disk af sølv', hvortil hørte en *†tinflaske*.¹² Måske var det samme sæt, som fandtes 1862.¹⁰

Alterstager (fig. 26), o. 1550, 51 cm høje. De har cirkulær, profileret fod med tæer, cylindrisk skaft med tre ringe, profileret lyseskål og lysetorn af jern. Den ene tå er fornyet i jern. 1852 havde stagerne påmonteret bliklamper.¹⁰ Nyere *syvstage*.

†Messehagler. 1667 skænkede Steen Bille og Karen Bille en hagel af broget fløj med krucifiks og brede sølvkniplinger.²⁶ 1856 anskaffedes en ny hagel med guldgaler, ¹³ og 1916 en af mørkerødt silkefløj med guldkors og galoner.²⁷

Alterskranke (jf. fig. 19), 1759-60, tværs over koret med buet midtfremspring. Gelænderet har tætsiddende, udsavede søjler med gennembrudt løvværk og en afrundet håndliste. Bemalingen er siden 1978 oprindelig med rød grundfarve, blå løvværk, illusionistisk malede kapitæler og brune

Fig. 26. Alterstager, o. 1550 (s. 1959). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Altar candlesticks, c. 1550.*

baser. Skranken har gennemgået de samme opmalinger som altertavlen.

Døbefont (fig. 28), romansk af rødlig granit, 84 cm høj, kummens tværmål 82 cm, af ganske enkel type. Foden er en forenklet søjlebase med flade hjørneknopper, det ganske korte skaft prydes af en rundstav, hvorfra kummen udvider sig konisk til de lodrette sider. En spinkel rundstav løber langs mundingsranden, der indadtil ledsages af en fals for et *†låg*. Harmonisk fordybning. Stenen har pletter af en del kalk, rødt og sort (fra 1759-60?).

Fonten står siden 1942 midt i korindgangen. Vistnok siden 1759-60 havde den plads i korets nordvesthjørne, hvor der af hensyn til den er foretaget en konkav affasning af korbuen og en indskæring for en *†fontehimmel* ovenover (jf. ndf.). 1882 blev fonten renset for maling.¹³

Dåbsfade. 1) (Fig. 27), o. 1625, af drevet messing, nederlandsk, tværmål 66 cm. I bunden ses en medaljon med Syndefaldet, derom en udpudset minuskelbort og en frise med hjort og hund, der gentages på fanen. På undersiden sikkerhedsgraving.

Fig. 27. Dåbsfad nr. 1, o. 1625, nederlandsk (s. 1959). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Baptismal dish no. 1, c. 1625, Dutch.*

★2) 1667, ifølge indskrift skænket til kirken af Friderich Ulrich Schult, Finstrup (nu Holstenshus, Svendborg Amt) og hans hustru Gertrud Bille. Beskrevet under Hedensted Kirke, hvor fadet nu fin-

Fig. 28. Døbefont, romansk af granit (s. 1959). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Font, Romanesque, of granite.*

des (s. 1864). Nævnt 1681 som et messingbækken med Schults og Billes våbener.¹² 1843 bemærkedes det, at dette fad var kommet til Hedensted.²⁶

En *†dåbskande* af tin med låg købtes 1862.¹³ En *†fontehimmel*, der anskaffedes 1619, omtaltes da som 'hat og låg over fonten'.¹¹

To næsten legemsstore *keruber* (ærkeengle) med flammesværd (fig. 29) fra 1759–60 er udført som friskulptur og tjener som vogtere af korets helighed i hver side af korbuen. De er af egetræ på terningformede sokler og måler 199 og 226 cm. Englene bærer fodsid kjortel, der lader det ene ben blottet, og derover en stærkt foldet kappe. Keruberne knytter sig til andre på egnen, altid i forbindelse med et aflukkende korgitter (jf. s. 1798 ff.).⁵⁵ I overensstemmelse med deres vogterfunktion har englene med deres udbredte vinger oprindelig stået med front imod skibet. Nu står de med siden til ind imod korbuens vanger.⁵⁶

Prædikestol (fig. 32), 1611, men som altertavlen helt forandret ved Jørgen Hvass' og Maren Loss' store nygestaltning af kirkens indre 1759–60. Arbejdet hermed må tilskrives Jens Jensen billedhugger og maler Henrich Jørgensen Møller (jf. altertavle).

Den oprindelige kurv fra 1611 står nogenlunde fuldt bevaret bag påbygninger fra 1759–60 (til dels i fyr). Den gamle prædikestol har fire fag med erkendeligt rammeværk og profilkantede stor-, postament- og frisefelter.⁵⁷ Fra 1611 er endvidere bibeholdt bærestolpen og en svajet underbaldakin.

Ændringen 1759–60 har først og fremmest bestået i påsætningen af kraftige, profilerede frise- og postamentvulster, af hvilke den sidste tjener som sæde for fire allegoriske kvindefigurer. Som påvist af Carsten Bach-Nielsen er de udført efter stik af Cesare Ripa.⁵⁸ De er fra korbuen: 1) Godheden, 'Bontà', med himmelvendt blik, rudekrans på hovedet og en pelikan med unger på armen. 2) Visdommen, 'Sapienza', med tændt lampe og opslået bog. 3) (Fig. 30), Sandheden, 'Verità', med jordkloden og en åben bog i skødet samt en strålende sol opløftet i sin højre hånd. 4) (Fig. 31), Klogskaben, 'Prudenza', med to ansigter, et kvindeligt, der ser sig i spejlet, og et mandligt, der er vendt imod himlen. Den løftede højre hånd har holdt et nu tabt attribut, formentlig en slange.⁵⁹

Fig. 29. Vogtende kerub i korbuen, 1759-60 (s. 1960). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Guardian cherub in the chancel arch, 1759-60.*

Fig. 30–31. Allegoriske figurer på prædikestolen, udført af Jens Jensen 1759–60 (s. 1960). 30. Sandheden, 'Verità'. 31. Klogskaben, 'Prudenza'. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Allegorical figures on the pulpit, by Jens Jensen, 1759–60. 30. Truth, 'Verità'. 31. Prudence, 'Prudenza'.*

Mellem figurerne er de ældre rammestykker blevet prydet med rocailler og blomster, og de nye vulster prydes overalt af rocailler, der på frisevulsten har karakter af store bøjler. Uden på den ret flade underbaldakin fra 1611 er bygget en større med velkårne rocailler. Den har friribber udgående fra et korintisk kapitæl, der hviler på den gamle bærestolpe. Prædikestolen har plads i skibets sydøsthjørne med opgang gennem triumfmuren. Et trekoblet *timeglas* (jf. fig. 32) på væggen er formentlig fra 1759–61.⁶⁰ Og det samme kan gælde en *læsepult* i form af en stor åben bog.

Himlen (jf. fig. 19), fra 1759–60, er tilpasset hvælvet og vender fire sider ud imod kirkerummet. Den smalle, gennemløbende frise kantes af tætliggende profiler og afsluttes neden- og oven-til af gennembrudte top- og hængestykker i form af rocailler. Sådanne danner også ribberne i den

svungne overbaldakin, der øverst afsluttes med en figur af Korslammet. Himlens loft er glat.

Rester af prædikestolens oprindelige bemaling fra 1611 kan skimtes bag de allegoriske figurer og kunne studeres lidt nærmere under istandsættelsen 1968. I feltet bag den sydligste figur (Klogskaben) findes et ganske velbevaret renæssancemaleri (41×21,5 cm), der viser en ung mand stående med fjerpen i sin højre hånd og en bog i den venstre (fig. 61). Snarest er der tale om en evangelist, selv-

Fig. 32. Prædikestol, 1611, omdannet 1759–60 af kirkejerne Jørgen Hvas og Maren Loss med benyttelse af billedhuggeren Jens Jensen (den yngre) og maleren Henrich Jørgensen Møller (s. 1960). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Pulpit, 1611, rebuilt in 1759–60 by the church owners Jørgen Hvass and Maren Loss, using the sculptor Jens Jensen (the Younger) and the painter Henrich Jørgensen Møller.*

om den stående stilling ville være meget usædvanlig og ligeledes manglen på et symbolvæsen. I frisens felter læstes 1968 med fraktursskrift den daværende præst og kirkeværges navne og tre sæt ukendte initialer samt året: »nils tamsen (sognepræst Niels Thomsen †1612) / ifuer tamsen kerke verie / I.G. ILM. PM. Anno 1611«.

Den nuværende staffing fra 1759-60 svarer til altertavlens og omfatter i himlens frise en indskrift med gylden skriveskrift på brun bund: »Hvor deylig ere deres Føder, som forkynde Fred i Evangelio ...« (Rom. 10,15).

1702 kaldes prædikestolen 'forsvarlig'.³ 1897 skænktes en *messinglampet* til den af gårdejer Bertel Jensen og hustru, Assendrup.¹⁰

Stolestaderne (fig. 33-43) udgør et smukt, lukket stoleværk, der i sin kerne er fra o. 1600, men som er delvis fornyet og tilrettet 1759-60, da gavlene blev nedskåret og nye fyldingslåger samt bænke med fyldingsryglæn indsat. Gavlene, nu 127 cm høje, dannes af brede planker med to pålagte, kannelerede pilastre, der står på svære postamenter med diamantbosse, og som nu har en lav spærformet afslutning. Samme gavlform findes i tårnrummet, hvor der som noget usædvanligt er bibeholdt enkle stader for fattigfolk med en simpel ryglægte.

Indgangspanelerne er oprindelige, det østre med fem arkadefag, der har kannelerede pilastre med profilkapitæl, neglesnit på bueslaget og treblade i sviklerne. Det vestre (fig. 33) udgøres af seks arkadefag (det ene helt smalt), hvis felter og pilasterskafter har akantusløv i fladsnit. I en af arkaderne ses en jæger. Bueslagene er gennembrudte med to indskrevne halvbuer og et hoved. Det lodrette rammeværk har indfældede ungrenæssancebalustre, og frisen rummer en art drole-rier i form af hoveder og ansigtsmedaljoner, der flankeres af løver og vegetative væsener.

Stolestaderne står siden restaureringen 1968-82 med originale farver på træværket, blå, rødt, gråt og brunt. Henrich Jørgensen Møllers 35 *malerier* har derimod aldrig været overmalet. De tilhører det såkaldte *emblemaleri*, en genre af opbyggeligt sammenstillede billeder og tekster, der havde sit udspring i begyndelsen af 1500-tallet, og som ikke mindst vandt udbredelse i kirkekunsten gennem emblem-bøger som Juan de Borias *Empresas Morales* (1581), Johan Arndts *Vier Bücher vom Wahren Christenthum* (1605-10) og Daniel Cramers *Emblemata sacra* (1624).⁶¹

Stolemaleriernes opbygning er let forenklet i forhold til deres forbilleder og udgøres af tre sammenhørende led, en indskrift (*inscriptio*) fra

Fig 33. Stolestader, o. 1600, vestre indgangspanel (s. 1964). Foto Arnold Mikelsen 2013. – *Pews, c. 1600, detail of panel.*

Biblen (med bibelsted), et sindbillede (*ikon*) og en devise eller lære, hvis to linjer forener indskrift og billede. Det danske i devisens to rimede linjer er åbenbart ikke oversat fra forlæggene, hvorfor der må være tale om originale bidrag, som formentlig kan tilskrives kirkens præst Frederik Pedersen Deichmann.

Billedfeltet er højrektangulært med maleriet centralt i en højoval rokokokartouche, der krones af en mindre ditto med indskriften, mens devisen gennemgående læses i en bredoval kartouche forneden. Indskrifterne, med hvid og forgylt kursivskrift, står på en brun og turkis bund, der også danner baggrund for kartoucherne. De fleste af malerierne udfolder sig i en landskabelig ramme, farverne fremstår klare og himlen lyst blå.

Som genre hører det danske emblemmaleri til i første halvdel af 1700-tallet og er så at sige alene et jysk fænomen. Henrich Jørgensen Møller har utvivlsomt været inspireret af læremesteren Mogens Christian Thranes samlinger af emblemmalerier fra 1738 i Horsens Klosterkirke (DK Århus 5815 ff.) og 1732–33 i Nørup Kirke. Som dér er en væsentlig del af emblemerne hentet fra Cramer med hans typiske hjerte-symbolik;⁶² andre ses at bygge på de Boria.⁶³

Her beskrives malerierne begyndende i nord med den østligste låge, indtil staderne 'vender' i vest og tilbage i syd til den østligste låge. Malerierne nr. 2 og 35, der hører til herskabsstolen (nr. 1), har devise med fire linjer (jf. fig. 34, 43) og behandles her sammen med de øvrige. Først beskrives maleriet kort, derpå citeres indskriften og devisen.

1) Et lam med korsfane står sejrrigt på en hovedskal. »Død hvor er din braad 1. Cor. 15. C. 55. v.«. »Nød og Død er overvundet/ Jeg i Jesu Liv har funden«.

2) (Fig. 34) et skib i havsnød. »Men skibet led nød af bølgernes. Math. 14. C. 24. v.«. »Fra Verdens brusende Hav/ Og Lasters onde Vande/ Til Himlens søde Havn/ Hjelp Jesu snart at lande«.

3) En kvinde står grædende på en grav med trækors, mens en svævende engel peger imod det høje. »De som saae med graad skal høste med glæde etc. Psalm. 126 v. 5«. »Skal jeg her end øyne væde/ Hisset skal jeg høst i glæde«.

Fig. 34. Emblemmalerier nr. 2, udført 1759–60 af Henrich Jørgensen Møller på stolestadernes låger (s. 1965). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Emblem paintings no. 2, done in 1759–60 by Henrich Jørgensen Møller on the pew doors.*

4) Et svævende hjerte saves igennem og gennembores af et sværd og to piske. »Deris sverd skal komme i deres Hjerter. Psalm 37 v.15«. »Saa straffes alle falske Hjerter/ med saadan Angst vee og Smerter«.

5) (Fig. 35) Den fortabte søns hjemkomst. Faderen omfavner sønnen, mens en tjener står til venstre med nye klæder. »Fader ieg har syndet

Fig. 35-36. Emblemmalerier nr. 5 og 12, udført 1759-60 af Henrich Jørgensen Møller på stolestadernes låger (s. 1965, 1967). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Emblem paintings nos. 5 and 12, done in 1759-60 by Henrich Jørgensen Møller on the pew doors.

imod/ Him(m)elen etc. Luc. 15. C. 21. v.«. »Som Faderen sin Søn antager/ Saa vist en Sjæl Gud og behager«.

6) En mand kommer gående med et lam over skuldrene. »Og naar hand det haver fundet legger hand det etc. Luc. 15. C. 5. v.«. »Jeg fundet er jeg arme Faar/ thi glæder sig Guds Engle Chor«.

7) Et vinget hjerte kronet af en svævende engel med korsstav. »Dersom vi lide med ham skal vi og blive: Rom. 8, 17«. »Først med Christo Korset bære/ siden evig Kronet være«.

8) En mand bærer korset, idet han ser op imod Jahves navn i en skykrans med engle. »Denne tids Lidelser er ikke den Herlighed: Rom. 8, 18«.

»Dend Herlighed opmuntrer mig/ at bære Koset efter Dig«.

9) En mand i luftigt gevandt sidder lænet imod et dødninghoved, mens han holder et stort anker. »Kast din Omhue paa Herren etc. Psalm 37, 5«. »Kast Haabets Anker paa din Gud/ Saa hjælpes du af Nøden ud«.

10) Jakob brydes med englen. »Jeg slipper dig ikke før du velsigner mig: 1 Mos. B. 32, 26«. »Jeg Dig eÿ slippe vil min Gud/ før Du velsigner mig din Brud«.

11) En vandringsmand på vej med stav og ransel. »Vi ere frem(m)ede for dit Ansigt og Giæster ets. 1. Krøn. 29, 15«. »Jeg er en Giæst og

Fig. 37-38. Emblemalerier nr. 19 og 21, udført 1759-60 på stolestadernes låger (s. 1968). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Emblem paintings nos. 19 and 21, done in 1759-60 by Henrich Jørgensen Møller on the pew doors.

Vandringsmand/ Og søger hjem til Himlens Land«.

12) (Fig. 36) en engel forkynnder julebudskabet for en betaget mand, der sidder på en jordknold. Englen holder ordet »evangelium« op for ham og peger samtidig imod det høje. »See jeg forkynnder eder en stor glæde etc. Luc 2. C. 10. v.«. »O seer dog her det Engle bud/ Som raabes i ald Verden ud«.

13) En mand svæver halvt omsluttet af jorden i form af et rigsæble, mens han løfter hænderne anråbende mod det høje. »Du er min hjælp min Gud, tøv ikke. Psalm. 40 18. v.«. »O Lille milde Søde Gud/ Du hjælp mig snart fra Verden ud«.

14) En engel viser Johannes det ny Jerusalem. »Og Hand viste mig den store Stad etc. Aab. 21. C. 10. v.«. »O deilig Stad som kom fra Gud/ du est jo Lam(m)ets rette Brud«.

15) Den gamle Jakob sidder med sin stav og løfter hånden velsignende imod to mænd, der repræsenterer Israels stammer. »Herre jeg bier efter din Salighed. 1 Mos. B. 49,18«. »Din Salighed o Herre Kiær/ er ald den Deel jeg ønsker her«.

16) Gud som en skystøtte foran en teltlejr. »Og Herren gik for dem som en skyestytte: 2. Mos. B. 13, 21«. »Viis du søde Jesu mig/ ret veien ind i Him(m)erig«.

Fig. 39-40. Emblemmalerier nr. 24 og 28, udført 1759-60 på stolestadernes låger (s. 1969). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Emblem paintings nos. 24 and 28, done in 1759-60 by Henrich Jørgensen Møller on the pew doors.*

17) Livets Træ med røde frugter. »Ham vil jeg give at æde af Livsens Træ. Aab. 2, 7.«. »Gud spise mig i Him(m)erig/ af Livsens Træ Evindeligt«.

18) En blå jordklode på et højt bjerg. Lågen er let beskåret ved siden, da stoleværket her i vest er lidt flikket. »Tragter efter de ting som ere her oven til etc. Collosen 3. 2. v.«. »Det mindste rører Jorden/ om du oplyst er vorden«.

19) (Fig. 37) en skatkiste er lænket med en lås til et hjerte, mens en hånd fra himlen rækker nøglen ned. »Naar eder falder rigdom paa da setter ikke hjertet etc. Psal. 62 11. v.«. »Luk op i tide og gjør Bod/ Skjæ Gjærig hed dend onde rod«.

20) En hånd med kande hælder fra skyen vand ned over et par hænder, der tvætter sig. Lågen er beskåret, jf. nr. 18. »Tjener hverandre ved Kjerlighed etc. Gal. 5. 13. v.«. »Din næste tjen hvori du kand/ saa er Guds bud til alle Mand«.

21) (Fig. 38) Guds tempel i skikkelse af en landsbykirke med stengærde om. »Viide i ikke at i ere Guds Tempel. 1 Corinth 3. C. 16. v.«. »Guds Aands Tempel bør vi være/ Give Gud tilbørlig Ære«.

22) Et flyvende hjerte beskærmes af to vinger. »Hand skal bedække mig med. Psalm. 91. 4. v.«. »Under dine Vingers Skygge/ Vil jeg stedse boe og bygge«.

Fig. 41-42. Emblemmalerier nr. 32 og 34, udført 1759-60 på stolestadernes låger (s. 1970). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Emblem paintings nos. 32 and 34, done in 1759-60 by Henrich Jørgensen Møller on the pew doors.

23) Foran et stykke romersk arkitektur står et bord med rød dug, hvorpå ses en brændende lysestage og en opslået bog. »Vi have et saare fast Propheti etc. 2. Pet. 1. C. 19. v.«. »Dit Ord mig viiser/ hen til Jesum, Sjælens ven«.

24) (Fig. 39) en mand sover med hånd under kind, mens en anden prikker til ham og peger op mod det himmelske lys. »Vaag op du som sover etc. Ephes. 5. C. 14. v.«. »Jeg er en søvne Krop/ O Jesu væk mig op«.

25) En kvinde står ved en vippebrønd med en spand foran sig. »I skal drage Vand med glæde. Esai. 12. C. 3. v.«. »Læds du mig selv o Jesu milde/ Af Evangeli søde Kilde«.

26) En mand flygter for en bugtende slange. »Flye fra Sünd som for en etc. Syr. 21. C. 2. v.«. »For Synden flýe, som for en Slange/ Om du vil Salighed erlange«.

27) En hånd fra skyen skriver 'Herrens Lov' på et hjerte, der hviler på en svævende bog. »Skriv dem paa dit Hiertes etc. Ordspr. 7. C. 3. v.«. »O Jesu i mit Hjerte skriv/ Din Lov i dette svage Liv«.

28) (Fig. 40) en hjort løber med en hund efter sig. »Ligesom en Hjort skriger. Psal. 42. C. 2. v. (42, 1)«. »Jeg i Verden har kun Trængsel/ Hen til Jesum er min Længsel«.

29) En pyramide med en krone sat på spidsen. »Salig er den Mand etc. Jacob 1. C. 12. v. (Sl.

Fig. 43. En lysekrone, emblemmaleri nr. 35 udført 1759-60 på den forreste stolelåde i syd (s. 1970). Den afbildede lysekrone spiller formentlig på to $\dagger$ lysekroner, Jørgen Hvass og Maren Loss skænkede ved samme tid for at give lys til salmesangen. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *A chandelier, emblem painting no. 35 on the foremost pew door in the south. The $\dagger$ chandelier shown probably plays on two chandeliers donated by Jørgen Hvass and Maren Loss at the same time to provide light for the hymn-singing.*

94,12)«. »Livsens Krone gives mig/ Hisset, udi Himmerig«.

30) Et øde jordisk landskab med et hus i skyerne. »I min Faders Huus etc. Joh. 14. C. 1. (2.) v.«. »Et Huus og Sted i Himmerig/ O Jesu og bered for mig«.

31) Jesus, velsignende og med korsstav, træder en slange under fode, mens Lovens Tavler er hen-sat imod et træ. »Men Fredens Gud skal sonderknuse: etc. Rom. 16. C. 20. v.«. »Forgjæves var det Moses bød/ Om Jesus ey for mig var død«.

32) (Fig. 41) et svævende, vinget hjerte tynges af en jordklode med kors, der hænger ned fra det i et sløjfebundet bånd, som Guds hånd er ved at løse op. »Jeg haver lyst at opløses Philip: 1. Cap. 23. v.«. »Løs o Jesu op for mig/ Jeg vil fare hjem til Dig«.

33) På et alter ligger et hjerte, som sonderknuses af en hammer, der føres af Guds hånd fra skyen. »Guds Offer er et Sønder. Psalm. 51 v.19«. »Gud vær mig naadig mild og god/ for Jesu dyre Død og Blod«.

34) (Fig. 42) på en skålvægt, der holdes af Guds hånd, ligger henholdsvis Lovens Tavler og kors, kalk og hjerte. »Loven er given ved Mosen, naaden ved Jesum. Joh. 1,17«. »Lovens Vægt er ei imod/ Jesu Kors og dyre Blod«.

35) (Fig. 43) en stor brændende lysekrone hænger i en prægtig sal med tavlet gulv. »Lader saa eders Lys etc. Matth. 5. Cap. 16. v.«. »Ved Dyd og gode gjerninger/ vort Lys bør saa at brende,/ At Gud kand priises af enhver/ Som det maa see og Kiende«. Dette motivvalg på det østligste (og fineste) stade (herskabsstol nr. 1) skulle vel også spille på de to $\dagger$ lysekroner (nr. 1-2), som Jørgen Hvass og Maren Loss skænkede til kirken.

1685 anskaffedes en del 'skamler' til hele kirken.¹² Fra o. 1700 stammer en *stolestade*fortegnelse, der anfører 26 kvindestole i nord og 30 mandstole i syd. Folkene fra sognets landsbyer sad imellem hinanden, og kvindernes stader var som vanligt angivet med mandens navn. Registret anfører ikke herskabsstolene forrest (jf. ovf.).⁶⁴

Mens malerierne som nævnt aldrig har været tildækket, har rammeværket gennemgået samme istandsættelser som inventaret i øvrigt. 1866 blev staderne repareret 'på samme måde som i tårnet', ligesom malerierne blev ferniseret. 1964 blev stoleriggene gjort hældende.¹⁰ 1864 opsatte man $\dagger$ hatteknager over mandstolene i syd.¹³

Fig. 44. Præste- og skriftestol, 1759-60 (s. 1972). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Priest's chair and confessional, 1759-60.*

Fig. 45. ★Gavl fra (†)herskabsstol nr. 2, 1759-60, med initialer for Jørgen Hvass og Maren Loss (s. 1972) i NM. Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Gable from (†)family pew, 1759-60, with initials of Jørgen Hvass and Maren Loss.

To ens, *lukkede stole* fra 1759-60, en skrifte- og præstestol og en degnestol, står i korets hjørner, hvor de danner en helhed med altertavlen (jf. fig. 19). *Skrifte- og præstestolen* (fig. 44) i nord er 210 cm høj og består af to portalagtige vægge, 124 og 160 cm brede, der aflukker korhjørnet. Hver væg flankeres af korintiske halvsøjler, der hviler på en høj plint og bærer en frise, som forkropper sig om glatte fremspring. Indgangen er i syd ad en dør, hvis fløj har to fyldinger, en gennembrudt med rocailleværk (foroven) og en enkel profilfylding. Vestsidens fyldinger er tilsvarende men lidt større og rigere udformet, og foroven afsluttes begge sider af et rocaille-topstykke.

Stolens staffing svarer til altertavlens, og til bemalingen hører indskrifter med gul skrive-skrift. I frisen læses på brun bund: »Salig er den, som Overtrædelsen er forladt. Psalm. 32 1. vers« og »den Sünden er skjult. Saligt er det Menniske, som Herren ikke tilregner etc. Psalm. 32, 1. v.«. I topstykkerne anføres på sort bund i vest: »Der-som vi bekiender vore Sänder... 1. Joh., 16«, og i syd: »Vær frimodig min Søn... Matth. 9. C. 2.V.«.

Degnestolen syd for alteret er tilsvarende og har samme staffing. I frisen læses: »Mine Læ-ber skal synge med Fryd... Psalme 71. 23.V«. I topstykkerne: »Saligt er det Folk... Psalm. 89« og »Synger Psalmer til hans Navns Ære... Psalme: 66. 2.Vers«.

En †skrifte- og præstestol blev 'forfærdiget' 1619.¹¹

Herskabsstole. 1) Forrest i stoleraderne, o. 1600, men stærkt fornyet 1759-60, da de fik dobbelte bænke og ditto gavle som stoleværkets øvrige. De bredere låger har arkadefelt med kannelerede pilastre, profilkapitæl og tunget bueslag samt perspektivhuller i sviklerne. Oprindelige er også fire for- og tværpaneler, der dels har arkader som lågernes, dels rummer profilfyldinger under glatte frisefyldinger med neglesnit. Malet som stolestaderne.

★(†)2) 1759-60, af form som en pulpiturstol med vægge, vinduer og loft vel svarende til den bevarede herskabsstol i Nørup Kirke (Tørrild Hrd.). I behold er fem topstykker alle med udskåret, gennembrudt rocailleværk. Det største stykke (fig. 45) er en gavl, 274 cm lang, 86 cm høj, de øvrige 90×52 cm og 79×59 cm. Farverne er rød, blå og forgyltning, og på gavlstykket ses Jørgen Hvass' og Maren Loss' forgyltde initialer »JH. ML«. På et af de mindre stykker læses tilsvarende »CL« for Christen Linde måske for at angive en arvefølge.⁶⁵ Herskabsstolen havde plads ved skibets nordvæg østligt (over for prædikestolen) med indgang ad en trappe. Ved midten af 1800-tallet havde både herskabet på Tirsbæk og på Julianebjerg adgang til stolen.²⁶ 1859 måtte man indsætte 'to jernsøjler' under den, 'som hæver og støtter' den.¹³ 1887, ved indsætningen af en kakkelovn, måtte stolen flyttes

imod vest, men den beholdt i øvrigt sit 'omfang'.¹⁰ Opbygningen blev nedtaget 1891, og de bevarede dele kom 1897 via en antikvitetshandler til Nationalmuseet (inv.nr. 251/1897).⁶⁶

Pengeblok (fig. 46), formentlig fra 1759-60, 79 cm høj. Den består af et rektantet skaft, der bærer en profileret boks med tre vandrette jernbånd og en jernhætte med pengetragt. Båndene danner overfaldslukker over lågen. Rødmalet med sorte jernbånd. Ny lås. Ved indgangen.

En *†pengetavle* med skaft, bøjle og klokke af sølv nævnes 1862, ligeledes to sortlakerede *†pengebøsser* af blik.¹⁰

Kirkens *†dørfloje* bar Jørgen Hvass og hans frues initialer og årstallet »1760«.²⁶

Orgel (fig. 47), 1968, oprindelig med syv stemmer, ét manual og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby og Horsens, med genanvendelse af orgelfacaden og orgelhuset fra 1759. 1996 udvidet til 13 stemmer, to manualer og pedal af samme firma. Oprindelig disposition: Manual: Principal 8', Gedakt 8', Oktav 4', Rørflojte 4', Oktav 2', Mixtur. Pedal: Subbas 16'. Koppel: M-P. Nuværende disposition:

Hovedværk	Svelleværk	Pedal
Principal 8' ⁶⁷	Gemshorn 8'	Subbas 16'
Gedakt 8'	Rørflojte 4'	Fagot 16'
Oktav 4'	Italiensk principal 2'	
Oktav 2'	Quint 1 ¹ / ₃ '	
Mixtur	Sesquialtera II	
Trompet 8'		

Cymbelstjerne (2002)⁶⁸. Kopler: SV-HV, HV-P, SV-P.

†Orgler. 1) 1759, bygget af Amdi Worm, Århus.⁶⁹ Vedr. dispositionen vides kun, at der fandtes en Principal 8' (manualstemme) samt en cymbelstjerne. På to sedler, fundet i orglets bevarede facade under konserveringsarbejde (jf. ndf.), læses oplysninger fra to af bygmesterens svende, Johann Peter Schreiber og Mads Hansen, der bl.a. beretter, at sidstnævnte 1. jan. 1760 var ansat hos kongelig privilegeret orgelbygger Amdi Worm, Århus.⁷⁰ Amdi Worm slog sig senere ned i Engum som organist og orgelbygger.⁷¹ Orgelhuset, facaden og principalstemmens 37 klingende prospektpiber indgår i kirkens nuværende orgel. På vestpulpituret.

2) 1891, med syv stemmer og to manualer, bygget af Frederik Nielsen, Århus, i orgelhuset fra *†orgel* nr. 1.⁷² Disposition: Manual I: Bordun 16', Principal 8', Oktav 4', Oktav 2'. Manual II: Gedakt 8', Salicional 8', Fløjte 4'. Koppel II-I.⁷³

Orglets *facade* fra 1759 tilhører den for barok-orgler sædvanlige type med tre halvrunder frem-springende pibetårne og mellemfaldende småpibefelter, alt over en høj sokkel. Luftigt rocailleværk som på Jens Jensens øvrige inventarstykker fylder ud i pibefelterne og mellem tårnene, ligesom det danner vinger med fletværk. Tårnene krones af rocaillegavl, det midterste med en stråleglans omkring et ovalfelt med Jahves (påmalede) navn i guld, siderne med kongekroner over skriftkarteroucher rummende Frederik V's og hans dron-

Fig. 46. Pengeblok 1759-60 (s. 1973). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Poor-box*, 1759-60.

Fig. 47. Orgel, 1968, bygget af Th. Frobenius & Sønner med genanvendelse af facade og pulpitur fra torgel nr. 1, der var bygget 1759 af Amdi Worm. Facade og pulpitur skyldes billedhuggeren Jens Jensen og maleren Henrich Jørgensen Møller (s. 1974). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Organ, 1968, built by Th. Frobenius & Sønner re-using the casing and loft from organ no. 1, built in 1759 by Amdi Worm. Casing and loft are by the sculptor Jens Jensen and the painter Henrich Jørgensen Møller.*

ning Juliane Maries navnetræk »F5« og »JM«. Den originale staffing har blå grundfarve og er fremdraget 1968–82. 1978 ønskede kirken, at der blev opsat et relief til minde om Amdi Worm på orglets nord- eller sydside.⁷⁴

Det sammenhørende *orgelpulpitur* (fig. 47) hviler på ti glatte stolper og har brystning med indadbuende midtparti og knæk imod siderne. Ni malerifelter er højrektangulære med rundede hjørner og listeindfatning. Forneden afslutter en profilering med fodliste og hængestykker af gennembrudt bladværk, foroven en profileret frise. Og midtfor kronens brystningen af et stort topstykke i form af en gennembrudt rocaille med to dråbeformede felter foran orglet.

Til Henrich Jørgensen Møllers staffing fra 1759 (med blå bund) hører i felterne ni gammel-

testamentlige *malerier*, der har samme klare, lyse farveholdning som stolemalerierne. Motiverne er til dels usædvanlige og skal øjensynlig fejre ægteparret Jørgen Hvass og Maren Loss og ligne deres udsmykning af kirken med kong Salomons bygning af templet i Jerusalem. Maleren har åbenbart ikke betjent sig af en enkelt serie forlæg, men har brugt flere.⁷⁵

1) Skabelsen af manden og kvinden. Adam sidder til venstre på en stub, mens den stående og gestikulerende Eva rammes af skabelsens lys.

2) (Fig. 48) Syndefaldet. Eva plukker et æble fra træet og rækker et andet til Adam.

3) Uddrivelsen af Paradiset. Gudfader sidder i en sky og bortviser med hånden Adam og Eva, der græmmer sig og går bort med dækket blusel fulgt af slangen.

4) Ahasverus og Esther (Est. 5). Den tronende Ahasverus rækker scepteret til Esther, der knæler foran ham. Scenen foregår i et prægtigt (nærmest heraldisk) 'våbentelt'.

5) (Fig. 49) Salomons indvielse af templet (1 Kong. 8, 2 Krøn. 6). Han knæler bedende i et prægtigt interiør med rækker af marmorsøjler.

6) (Fig. 50) Salomons ofring ved templets indvielse (2 Krøn. 7,1). Han går bedende halvt i knæ foran det brændende alter med offerdyret, der fortæres af himmelsk ild som tegn på modtagelse.

7) Abigajls møde med David (1 Sam. 25). Han står til venstre med hjelm, mens hun knæler for ham og bringer ham blomster, brød og drikke.

8) (Fig. 51) ravnene bringer Elias føde i ørkenen (1 Kong. 17,4). Han sidder på jorden med løftede hænder til modtagelse af føden, som bringes af to ravne.

9) Isaks Ofring. Isak, vist nærmest som en voksen mand, ligger forvreden hen over offerbålet, mens Abraham står bag ham med løftet kniv. Den gribes af en engel, som samtidig peger ned imod vædderen som offer.

I topstykkets felter læses Jørgen Hvass' og Maren Loss' initialer i guld på blå bund, og på brystningens frise og fodliste priser indskrifter med gylden skriveskrift på brun bund kirken, ægteparret og dets gavmildhed:

»Iblandt smukke Landsbykirker
Som har Navn af Ziirlighed
Engom Kirke vist udvirker
Sig en værdig Rang og Sted
Thi enhver den vil anskue
Skal med Billighed tilstaae
Canselleraad Hvas og Frue
Har en noksom pyntet paa

Her omkring i vore Tider
Er det rart og neppe seet
Sliigt et PAR der saasom strider
Begge to at gøre eet
I at fordre og at være
Hospital og Kirker huld
Hvilke staar til evig Ære
Naar de hviler under Muld«.

Salmenummertavlerne er nyere med lav trekantgavl, hvid bemaling og ophængte cifre af letmetal. To *†salmenummertavler* nævnes 1862.¹⁰

Fig. 48. Syndefaldet. Pulpiturmaleri (nr. 2), udført 1759 af Henrich Jørgensen Møller (s. 1974). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The Fall of Man, Organ loft painting done in 1759 by Henrich Jørgensen Møller.*

En *sgonestævnetavle* er fra o. 1875, 30×30 cm, med udsvejft afslutning, bred ramme og sort bemaling til påskrift med kridt. Ved indgangen.

Kirkeskib, den femmastede bark, skoleskibet »København«, der forsvandt i Sydatlanten 1928-29. Modellen er bygget 1942 af greve Daniel Rantzau, Rosenvold, og ophængt samme år i forbindelse med hans og hustruen Lillies ti års bryllupsdag. Galionsfiguren forestiller biskop Absalon som en krigsmand med dannebrog på skjoldet. Skibet, 145 cm langt, er restaureret 1993 af Ejgil Jensen, Gl. Sole.⁷⁶

Lysekroner. 1-2) En lille krone i barokformer hænger foran koret, en større med otte udbredte arme i skibet. De er måske identiske med to af tre lysekroner, der nævnes 1877 som 'meget smukke'. De var skænket dels af gårdejer Jørgen Pedersen i Dalby, dels af gårdejer Jørgen Rasmussen i Hedensted og dels af sognets beboere.¹³

†*Lysekroner*. 1-2) Ved justitsrådsinde Lindenspalms (Maren Loss') begravelse 14. dec. 1778

Fig. 49–50. Pulpiturnalerier, udført 1759 af Henrich Jørgensen Møller (s. 1975). 49. Salomons indvielse af Templet (nr. 5). 50. Salomons ofring ved Templets indvielse (nr. 6). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Organ loft paintings, done in 1759 by Henrich Jørgensen Møller. 49. Solomon's Consecration of the Temple. 50. Solomon's Sacrifice at the Consecration of the Temple.*

Klokker. 1) (Fig. 52), 1763, støbt af Michael Carl Troschell i København og skænket af kirkeejeren Jørgen Hvass de Lindenpalm, tværmål 92 cm. Slagringen ledsages af profilering, og om halsen kanter bladborster versalindskriften: »Me fecit Trosschell Hoff Glockengeiser in Coppenhagen A(nn)o 1763. Soli Deo Gloria« (Mig gjorde ... Gud alene æren). På siden læses tilsvarende: »Aar Mdclxiii d xx September/ mig Lindenpalm paa denne Dag/ har skænket/ til Tirsbeck(!) Kirke. Gid/ hver en Lyd mine Slag maa/ andagts Tanker virke«. Hankene prydes af løvehoveder. Troschell, der levede 1717–83, var en flittig klokkestøber.⁸⁰ Ophængt i nyere slyngebom.

Fig. 51. Ravnene bringer Elias føde i ørkenen. Pulpiturnaleri (nr. 8), udført 1759 af Henrich Jørgensen Møller (s. 1975). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *The Ravens bringing Food to Elijah in the Desert. Organ loft painting, done in 1759 by Henrich Jørgensen Møller.*

2) 1836, støbt af jernstøber Carl Frederik Weiss i Horsens, tværmål 78 cm. Klokken har profileret slagring og bladborter om halsen samt indskrifter med versaler. På legemet et rim, der nævner både Frederik VI og reformationsjubilæet 1836: »Da Stænder Raad af Kongen kaldt / blev første Gang i Viborg talt / da Danmark jublede tredje Gang / for Guds Ords rene Himmel Klang / da tiende Gang Kong Frederik stod / paa Jyllands Kyst den Drot saa God / af sorten Muld da gik jeg ud / med Røst saa fuld til Herren Gud / til Bøn for

Drot og Fødeland / jeg kalder dig hør Christne Mand«. På slagringen: »Støbt i Horsens af Carl Frederik Weiss Mdcccxxxvi«. Nyere slyngebom.

†*Klokker.* 1) Ved klokkeskatten 1528-29 måtte kirken aflevere en klokke, der med jernfang vejede 2 skippund (jf. s. 1018).⁸¹ 2) En klokke er nævnt 1685.¹² 1835 havde kirken to klokker, af hvilke den mindste var ubrugelig.¹³ Den omstøbtes 1836 (jf. nr. 2).¹³

Nogle ældre *knebler* henstår i klokkerummet. Ældre *klokkestol* af eg i to fag.

Fig. 52. Klokke nr. 1, 1763, givet af Jørgen Hvass de Lindenpalm (s. 1976). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – Bell No. 1, 1763, donated by Jørgen Hvass de Lindenpalm.

GRAVMINDER

Mindetavle (fig. 53), o. 1700, over sognepræst Jens Krag Jensen (†1705) og hustru Anna Sommer Madsdatter (†1703).

Den vidtløftige latinske indskrift, suppleret med lidt græsk, er udformet som en samtale mellem stenen og læseren (vandringsmanden).⁸² Den bringes her i uddrag: »Quis hic astas? Aliquis. Quis aliquis? Homo et nemo. ... Vis scire, quibus hæc inscribuntur? Hic habes. Socium habuere thalamum, iam tumulum. Vigil huius fani præco Janus Kragius Jani f(ilius), cui ortum dedit Fionia, spartam nostra chersonesus, aram et tumbam ædes hæc sacra, famam permanentem suus candor pietatis comes. Et matrona pientissima Anna Sommera Matthiæ f(ilia), rev(erendo) Bernhardo Fallencampio per binos annorum heptades ante maritata, post suo nupta Kragio, tantum sui sexus lumen, quantum inter faces luna minores. ...« ((Stenen:) Hvem er du, som står her? (Læseren:) Jeg er en eller anden. (Stenen:) Hvem en eller anden? (Læseren:) Et menneske og ingen. ... (Stenen:) Ønsker du at vide, for hvem disse ord bliver indhugget? Her kan du få det at vide: De har haft fælles ægteseng, nu har de fælles grav. En årvågen forkynnder i det her Guds hus, Jens Krag, søn af Jens, til hvem Fyn har givet fødsel, til hvem vores halvø har givet embede, til hvem dette hellige Guds hus har givet et alter og en grav, og til hvem hans oprigtighed som en fromhedens ledsager har givet et evigt ry. Og hans meget pietetsfulde hustru Anna Sommer, datter af Mattias, førhen gift 14 år med den højagtede Bent Fallenkamp, senere gift med sin Krag, et så stort lys for sit køn som månen blandt mindre himmellegemer ...).⁸³

Rødbrun plade af kalksten, 147×90 cm. Stort indskriftfelt med indhugget kursiv (på ridsede linjer) mellem retkantede felter med lavt relief og spor af forgyldning. I hjørnefelterne blomsteraks og herimellem bevinget timeglas (øverst) og kranium over korslagte ben med kornaks, der vokser ud af øjnene (nederst). Sat på korets nordvæg.

Et *†epitafium* for sognepræst Niels Thomesøn (Thomsen, jf. prædikestol) †1612, 67 år gammel, fandtes endnu i kirken o. 1840.⁸⁴

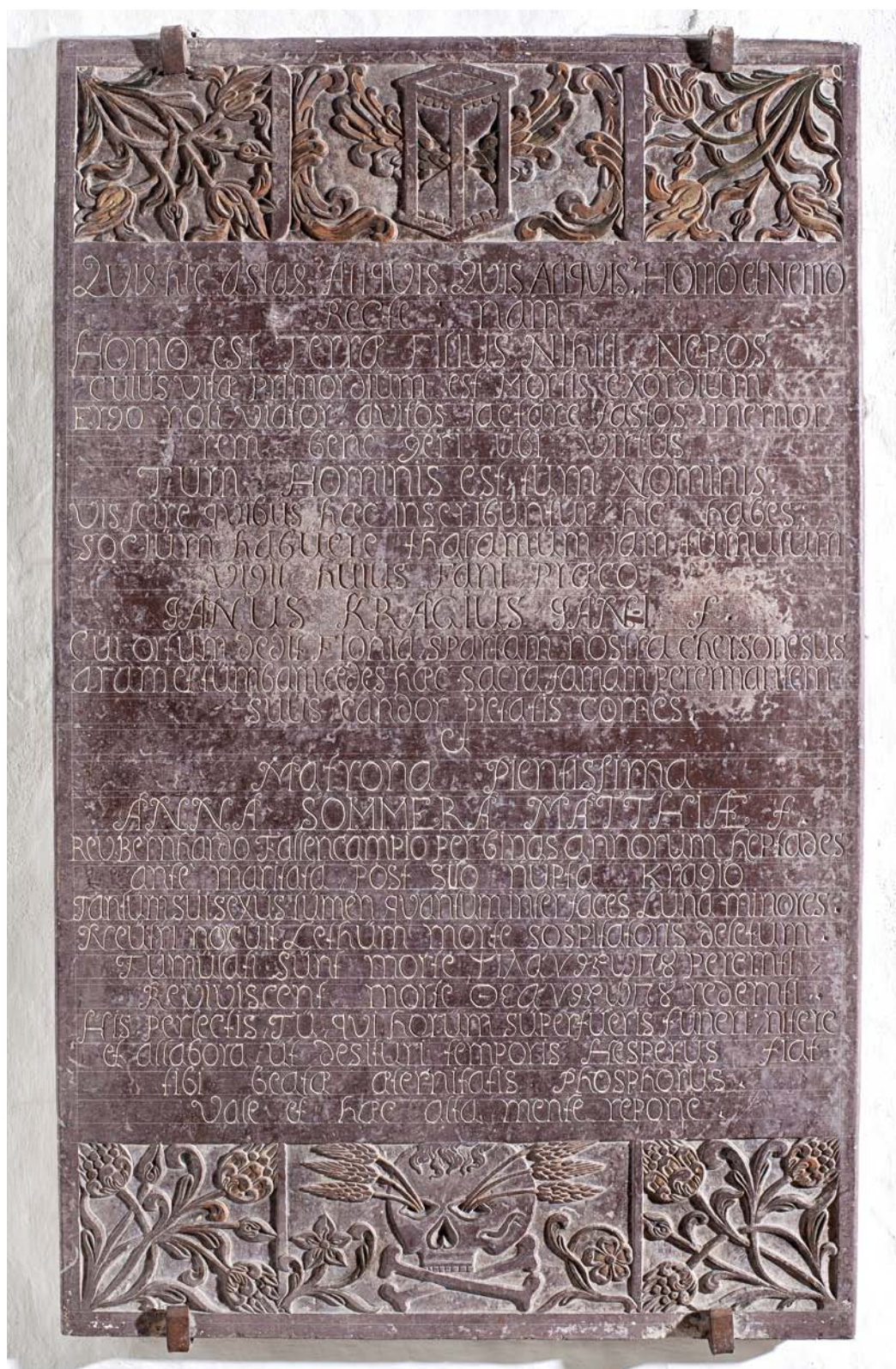
Gravsten. 1) Romansk, af grålig granit, trapezformet ca. 148×48/40 cm. På fladen, der indrammes af en omløbende rille, er i lavt relief udhugget et hjulkors med tværstav lidt under hjulet. Felterne, der deles af korsstammen, optages af geometriske figurer og planteslyng. Stenen er i senmiddelalderen indmuret som tærskel i tårnets (†)norddør (jf. fig. 58) med hovedenden i vest. Fremdraget 1984 ved midlertidig genåbning af døren. Dørkarmene dækker lidt af stens ender.

2) (Fig. 54-56), o. 1540, figursten med dansk indskrift over rigsråd Ove Lunge til Tirsbæk (†22. febr. 1540) og hustruerne Karen Eriksdatter Rosenkrantz (†før 1515) og Anne Henriksdatter Friis (†1542). »Aer MDxxxx/ G(!)e(n) sø(n) dag for Sa(n)te Mate(n) Dag I faste Dø/ de Her Ove Lu(n)ge/ po G(!)(i)rsbek Oc blef her wu(n) er Lauder«.

Lysegrå kalksten, 197×122 cm, stærkt nedslidt. Relieffinuskler med snørklede initialer i forsænk et bånd; som skille tegn rhomber. Den omløbende randskrift indrammes på kortsiderne af blomsterranker. Indskriften brydes i hjørnerne af firpas med evangelistsymboler, øverst Mattæus (tv.) og Johannes, nederst Lukas (tv.) og Markus. Figurfeltet viser i relief ægtemanden stående under en fladbue flankeret af sine to hustruer. Han, et hoved højere end kvinderne, er i rustning og bærer baret. I højre hånd holder han sit slagsværd. Venstre hånd lægger han på den første hustrus skulder, mens han synes at dreje sit skæggede hoved mod den efterlevende hustru. Tre hjelmlose våbenskjolde ses ved deres fødder: i midten to vesselhorn (Dyre, i Jylland kaldt Lunge), flankeret af Rosenkrantz (til heraldisk venstre) og Friis 'fra Haraldskær'.

Stenen er periodens eneste nørrejske figursten med dansk indskrift.⁸⁵ Den er nu så slidt, at den kun kan læses med støtte i ældre gengivelser. Den blev aftegnet af Søren Abildgaard 1771 (fig. 54)⁸⁶ og i de samme år også af Andreas Thorn-

Fig. 53. Mindetavle, o. 1700, over sognepræst Jens Krag Jensen (†1705) og hustru Anna Sommer Madsdatter (†1703) (s. 1978). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tablet, c. 1700, commemorating the incumbent Jens Krag Jensen (†1705) and his wife Anna Sommer Madsdatter (†1703).*

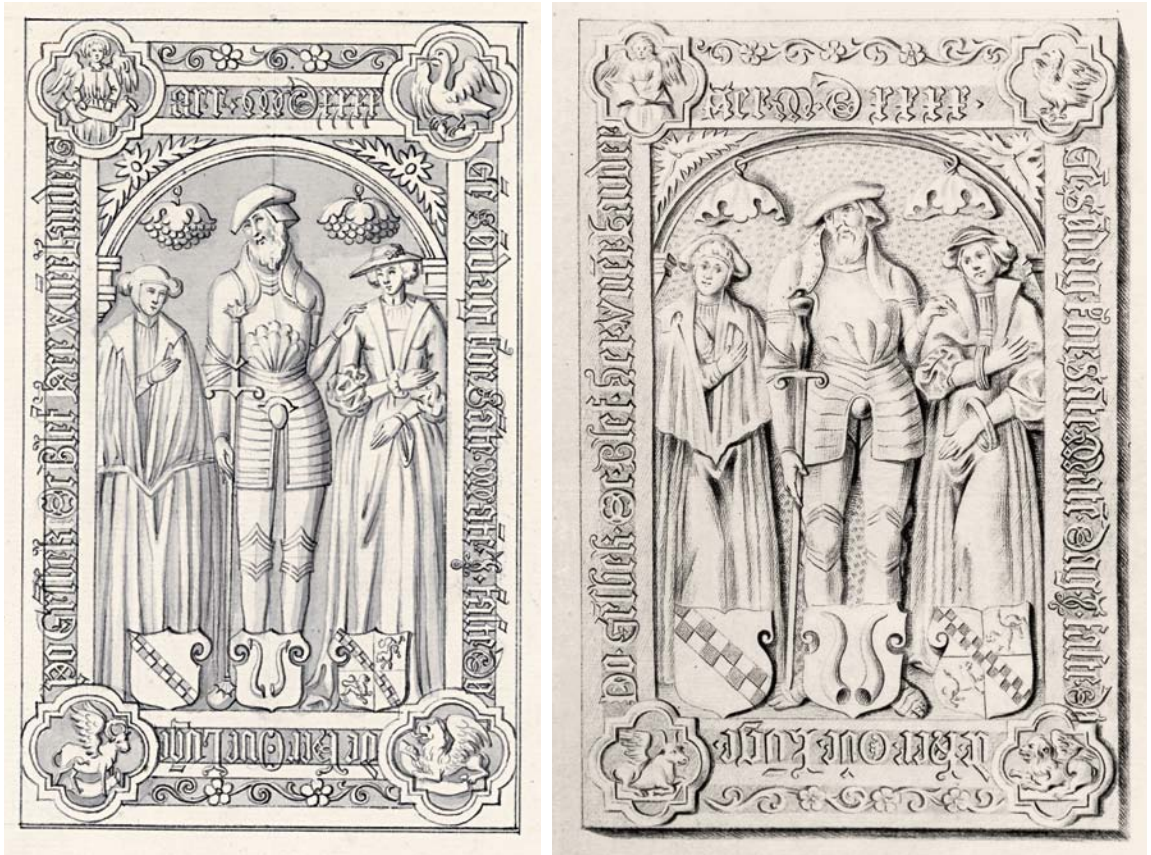

Fig. 54-55. Gravsten nr. 2, o. 1540, over rigsråd Ove Lunge til Tirsbæk (†1540) og hans hustruer (s. 1978, jf. fig. 56). 54. Tegning af Søren Abildgaard 1771. I NM. 55. Usigneret tegning af Andreas Thornborg o. 1770. I RA. – *Tombstone no. 2, c. 1540, of the councillor of state Lunge of Tirsbæk (†1540) and his wives (cf. fig. 56). 54. Drawing by Søren Abildgaard 1771. 55. Unsigned drawing by Andreas Thornborg, c. 1770.*

borg (fig. 55).⁸⁷ Af de to aftegninger, der afviger på flere måder, må den sidstnævnte foretrækkes.⁸⁸

Ved Abildgaards besøg 1771 lå stenen i skibets midtgang op imod koråbningen,⁸⁹ vel den oprindelige plads (jf. †gravkrypt). Herfra flyttedes den 1866 til skibets gulv inden for syddøren.¹³ 1920 blev stenen oprejst i koret, og herfra blev den i 1960'erne hentet til våbenhuset, hvor den er opstillet ved østvæggen.

3) (Fig. 57), o. 1650, over ukendte. Rødlig kalksten, 186×110/105 cm. Udslidt og nu uden læselig indskrift. Udført af samme stenhugger og i samme manér som nr. 4. Et højrektangulært skriftfelt holdes af to stående engle, hvis vinger går ud over stens rammer. Svage spor af evangelistmedaljoner i hjørnerne. I skibets gulv inden for døren.

4) O. 1650, over ukendte. Rødlig kalksten, 214×152 cm, udslidt og uden læselig indskrift. Af samme stenart og i samme manér som nr. 3. Et højrektangulært skriftfelt holdes af to stående engle og har været kronet af den opstandne Kristus med sejrfa-ne; i hjørnerne ses medaljoner med evangelisterne, hvoraf kun Mattæus kan identificeres (øverst tv.). I skibets gulv under orgelpulpituret.

Fig. 56. Gravsten nr. 2, o. 1540, over rigsråd Ove Lunge til Tirsbæk (†1540) og hans to hustruer, Karen Eriksdatter Rosenkrantz (†før 1515) og Anne Henriksdatter Friis (†1542) (s. 1978, jf. fig. 54-55). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tombstone, c. 1540, of the councillor of state Ove Lunge of Tirsbæk (†1540) and his two wives Karen Eriksdatter Rosenkrantz (†before 1515) and Anne Henriksdatter Friis (†1542) (cf. figs. 54-55).*

Fig. 57. Gravsten nr. 3, o. 1650, over ukendte (s. 1980). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Tombstone, c. 1650, of unknown deceased.*

5) Over ukendte, glat og uden spor af relief, af samme rødlig kalksten som nr. 3 og 4; afbrudt i længden, nu 138×112 cm. I skibets gulv lige inden for døren.

Mindekrans, 1892, af forsolvet egeløv monteret i glasramme. Med skriveskrift: »Lærer P.J. Thomsen d. 18. Decbr. 1892. Fra deltagende Venner i Engom Sogn«. Henstillet i skriftestolen i koret.

En *†gravkrypt* under koret for ejerne af Tirsbæk giver sig nu kun til kende ved en glug nederst i sydturen, 80×40 cm. Den murede og hvælvede krypt, hvortil der var adgang via en stentrappe og en lem i korgulvet, var formentlig indrettet i 1600-tallet. Den benyttedes sidste gang 1802 til midlertidig bisættelse af kammerherre P. U.

Fr. von Benzons afdøde hustru, Juliane Vilhelmine født Wedel Jarlsberg, inden hendes lig blev gravsat i herregårdshaven. For at skaffe plads lod godsforvalteren da efter sigende alle gamle *†kister* slå i stykker, og endnu 1838 oplevede Tyge Becker, at 'pandeskaller, ben og træstumper' lå imellem hinanden.²⁶ Adgangen gennem korgulvet er formodentlig muret til 1857.¹³ Forinden havde man optaget levningerne af de begravede, heriblandt 16 kranier, der blev nedsat i kirkegårdens sydvestre hjørne.⁹⁰

Ved sløjfningen af krypten var samtlige kistebe-
slag og navnetræk gået tabt.⁹¹ Kun indskriften på Maren Loss' *†kisteplade* fra 1778 er kendt: Højæd-
le og velbårne salige frue, justitsrådinde Maren de
Lindenpalm født Los i Horsens 6. marts 1714.⁹²
Gift første gang med velbårne junker (Christen)
Linde til Thirsbech, anden gang med velbårne hr.
justitsråd de Lindenpalm, som med en eneste dat-
ter begræder, at hun døde 12. nov. 1778, 64 år,
8 måneder og 6 dage gammel. 'Døden tabte, da
livet vandt en udødelig sjæl. Livet tabte, da døden
vandt et dødeligt legeme'.⁹³ Et afsluttende minde-
vers var signeret »A R« for provst Andreas Raarup
i Ølsted, der holdt ligtaalen:

»Her hviler den, som prøvet har
hvad Verdens Lykke er.
Men største Lykke, at Hun var
sin Gud og Frelser kjær.«

Et *†gravkammer* midt i tårnrummets gulv blev
afdækket under restaureringen 1967. Kammeret,
der formodentlig var indrettet i 16-1700-tallet,
var muret af rå kampesten og havde været dæk-
ket af et bjælkelag. Det var orienteret øst-vest og
målte ca. 230-240×170 cm; vestvæggen krum-
mede let udad. Væggene var udglattet med puds
og hvidtet. Gravkammeret var fyldt med sand og
grus, og man fandt 1967 ingen anledning til at
tømme det.⁹⁴

Kirkegårdsmonumenter. På familiegravsted for går-
den Julianebjerg, i kirkegårdens nordvestre hjørne,
er rejst en stele med kors og sejrskrans for pro-
prietær Søren Møller, †1826, og heromkring 12
skrætstillede stenplader (sandsten og marmor) for
slægterne Møller og Kyhl. De ældste minder er
fra 1. halvdel af 1800-tallet, det yngste fra 1963.

KILDER OG HENVISNINGER

Vedr. arkivalier for Vejle Amt i almindelighed henvises til s. 56–58, vedr. litteratur og forkortelser til s. 59–62. Endvidere er benyttet:

Arkivalier. *KglBibl.* Håndskriftsamlingen. Langebeks excerpter nr. 60. Hatting Hrd., Engum Kirke. – *LAVib.* Håndskriftsamlingen. N. Lachmann, Beskrivelse over Århus Stift (1762–63). – *Kirkens arkiv.* Synsprotokol 1862 ff.

NM. *Håndskrifter.* Fr. Uldall, Om de danske Landsbykirker VI, 87–90 (1891). – *Notesbøger.* Søren Abildgaard IV, 37 (1771); N. L. Høyen VIII, 69 (1830). – *Indberetninger.* H. Brix 1890 (kirkegård); Jacob Kornerup 1896 (kalkmalerier); Chr. Axel Jensen 1919 (bygning), samme 1919 (adelsgravsten); usigneret, u.å. (herskabsstol); Kai Uldall 1920 (indskrifter på altertavle); usigneret 1937 (kalkmalerier); Einar V. Jensen 1955 (orgelfacade og afskrift af fundne dokumenter); Otto Norn u.å. (inventar); Lucien Hecklen 1967 (orgelhus), samme 1967 (orgelpulpitur); Robert Smalley 1968 (kalkmalerier); Erik Skov 1968 (gravkammer i tårnrum); Olaf Hellvik 1978 (kalkmalerier); Mogens Larsen 1983 (inventar); Else Østergaard u.å. (tekstilanalyse af relikvie); Arne Nyboe 1988 (registrering af inventar); Kirsten Trampedach 1991 (kalkmalerier); Robert Smalley 1993 (kalkmalerier); Ida Haslund 2000 (kalkmalerier); Karin Vestergaard Kristiansen 2011 (inventar); Orla Hylleberg Eriksen 2013 (dendrokronologisk undersøgelse). Avisudklip 1977 og 1979; diverse numre af Engum sogns kirkeblad 1978–2010.

Tegninger og opmålinger. RA. Håndskriftsamlingen. Klevenfeldts samlinger. Tegninger af ligsten pk. 1, nr. 42. Gravsten over Ove Lunge, tegnet af Andreas Thornborg (o. 1770). – NM. Gravsten over Ove Lunge, tegnet af Søren Abildgaard 1771; samme gravsten tegnet af Andreas Thornborg (o. 1770); skitse af kalkmalerier ved Jacob Kornerup 1896; forslag til indretning af varmeværk ved Ebbe C. Norn 1960 (tryk af plan og snit af kirke og våbenhus); tryk af forslag til restaurering af facader ved Kuno Mielby 1982 (opstalter), tryk af opmåling af tårn ved samme 1982 (planer og snit) og tryk af plan af kirken ved samme 1989.

Litteratur. T. A. Becker, »Engom Kirke«, *Orion. Historisk Kvartalskrift*, I, Kbh. 1843, 132–36; Marius Hansen, *Tirsbæk. Gods og Ejere 1421–1921*, Kbh. 1923 (om Engum Kirke s. 116–31); samme, »Præsterne i Engom og Hedensted Sogne«, *ÅrbVejle* 1925, 31–46; Otto Norn, »Hvad Engom Kirkes Orgel gemte«, *ÅrbVejle* 1963, 143–48; I. Bønløkke, »Engum kirke«, *HaStb* 1969, 76–79; Preben Koch, *Engum Kirke*, Vejle 1983 (48 s.); Carsten Bach-Nielsen, »'At betragte Guds Ord' – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar«, *Kirkehist-Saml* 1987, 162–70; samme, »En hovedsmand i Nørup og en Salomon i Engum«, *ÅrbVejle* 1989, 105–20.

Historisk indledning, bygningsbeskrivelse og gravminder ved Niels Jørgen Poulsen, inventar og kalkmalerier ved Ebbe Nyborg og orgler ved Ole Beuchert Olesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Jørgen Lethan. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet februar 2014.

¹ *Kronens Skøder* II, 576–79. Overdragelsen skete på hustruens vegne.

² LAVib. *Århus bispearkiv*. Specifikation af stiftets kirke-tiender og deres ejere (C 3.1162).

³ LAVib. *Århus bispearkiv*. Kirkesyn 1700–1803 (C 3.1166–76).

⁴ Kirkens arkiv. Synsprotokol 1862 ff. og Marius Hansen, *Tirsbæk. Gods og Ejere 1421–1921*, Kbh. 1923, 116–31.

⁵ Den kgl. Mønt- og Medaillesamling (EP. 2722).

⁶ Registret, der er indført i kirkebogen, er gengivet i *Marius Hansen 1923* (jf. note 4) s. 129.

⁷ Ordre fra Det kgl. General- og Krigsdirektorium, Skanderborg Slot, 12. marts 1765.

⁸ *ÆldDaArkReg* II, 162 og 140.

Fig. 58. Tilmuret (†)dør i tårnets nordside (s. 1942) med romansk gravsten (nr. 1) som tærskel (s. 1978). Foto Ebbe Nyborg 2013. – *Bricked-up door in north side of tower with Romanesque tombstone as threshold.*

Fig. 59. Signaturer af Jens Jensen og Henrich Jørgensen Møller med årstallet 1759 på altertavlens bagside (s. 1957). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Signatures of Jens Jensen and Henrich Jørgensen Møller with the date 1759 on the back of the altarpiece.*

⁹ *HofmFund* II, 267.

¹⁰ Kirkens arkiv. Synsprotokol 1862 ff.

¹¹ R.A. *DaKanc.* Rentekammerafdelingen. Seks års kirkerensk. 1614-20 (B 184e).

¹² R.A. *Rentekammerets rev. rgsk.* Kirkerensk. for Århus Stift 1680-94 (571).

¹³ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti.* Synsprot. 1833-1901 (C 36.4-7).

¹⁴ Marius Hansen, »Præsterne i Engom og Hedensted«, *ÅrbVejle* 1925, 31-46.

¹⁵ Vinduet blev genåbnet 1960, da der installeredes et flugtvarmeanlæg på våbenhusets loft. Åbningen er igen tilmuret i flugt med indervæggen 1968.

¹⁶ Jf. kalkmalet roset i tårnhvælvet (kalkmalerier nr. 2).

¹⁷ Jf. Daugård (s. 1930, note 21). I Sjelle blev en tårn i sydsiden efter alt at dømme kun brugt under tårnets opførelse (*DK Århus* 1907).

¹⁸ Døren, der aldrig har været tilmuret, er nu kun 130 cm høj. Oprindeligt har den målt ca. 170 cm. Trappens nederste afsnit bruges som redskabsrum.

¹⁹ Almindeligvis er trapperne placeret i nordmuren, men her har man ikke kunnet finde plads på grund af yderdøren.

²⁰ LAVib. *Bjerre Hrd.s provsti.* Synsprot. for kirker og præstegårde 1803-18 (C35A).

²¹ Om kaminer til blystøbning se *DK Sjyll* 2668.

²² Om lignende støttepiller jf. bl.a. Urlev Kirke s. 1163.

²³ Kampestenene ved nordsiden er blottet ved restaureringen 1984.

²⁴ Jf. I. Bønlokke, »Engum kirke«, *HaStb* 1969, 76-79.

²⁵ Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Engum kirke, Vejle amt. Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser, rapport nr. 67, 2013, af Orla Hylleberg Eriksen.

²⁶ T. A. Becker, »Engum Kirke«, *Orion. Historisk Quartalskrift*, I, Kbh. 1843, 132-36.

²⁷ LAVib. *Bjerre-Hatting Hrd.s provsti.* Synsprot. 1901-22 (C 36.3).

²⁸ NM. Korrespondance.

²⁹ Af årstallet kunne Chr. Axel Jensen 1919 kun læse '18.' (indb. ved Chr. Axel Jensen 1919).

³⁰ En formodning om, at den ene af vindfløjene skulle være afgivet til Glud Museum, har ikke kunnet bekræftes.

³¹ To fotografier i NM fra 1993 har markeret, hvilke partier i korbuens øvre dele der har fået pudsreparationer.

³² Der må her tages et vist forbehold for, at man ved restaureringen 1999 skønnede, at englens hånd var flyttet, enten af den originale maler eller af Kornerup. NM. Indb. ved Ida Haslund 2000.

³³ Dette følsomme område omkring og over Abels hoved var blandt de hårdest ramte ved senere afskallinger. Se indb. ved Kirsten Trampedach og Ole Alkærsig 1991 med tilhørende skitser (i NM).

³⁴ Pudsens er 0,5-1 cm tyk og ligger direkte på frådstenen.

³⁵ Søren Kaspersen, »Kains og Abels offer i dansk romansk vægmaleri«, *Imagines Medievales*, Uppsala 1983, 211 ff.

³⁶ Jf. Nørlund-Lind, *Kalkmalerier* 179-206.

³⁷ Der er kun foretaget få retoucheringer. Restaureringen begyndte 1968 med prædikestol og stoleværk og fortsattes frem til 1970 med behandling af orglets pulpitur og facade. Efter nogle år fortsattes arbejdet 1978 med alterskranken samt 1982 med præste- og skriftestolen og degnestolen.

³⁸ Carsten Bach-Nielsen, »En hovedsmand i Nørup og en Salomon i Engum«, *ÅrbVejle* 1989, 112-20. Jf. Jens Jensen (Bergild), »Malerfamilien Thrane på Fussingø« i *Fussingø*, Randers 1989, 125-44.

³⁹ Carsten Bach-Nielsen, »'At betragte Guds Ord' – om allegorier i 1700-tallets kirkeinventar«, *Kirkehist-Saml* 1987, 162-70. Samme 1989 (jf. note 38). Se også Otto Norn, »En østjysk Billedskærerslægts fra det attende Aarhundrede«, *NMArb* 1939, 44-54.

⁴⁰ *Bach-Nielsen* 1987 (jf. note 39) med note 32 og samme 1989 (jf. note 38), 114.

⁴¹ Jf. Otto Norn, »Løjttavlen i rum og lys«, *Løjttavlen. Et sønderjysk alterskab*, red. Poul Svensson, 1983, 38 f.

⁴² Bærealteret blev fundet under et grusdække, 6 cm under bordets flade. Jf. Preben Kok, *Engum Kirke*, Vejle 1983, 19 f.

⁴³ Bestemmelse af stoffet ved Else Østergård, Nationalmuseet.

⁴⁴ Eksempler på fornemme bærealter fra 1100-tallet i *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1200*, udg. Anton Legner, Schnütgen-Museum Köln, 1972, 270 ff. Enkle bærealter med træindfatning kendes fra kirkerne i Gosmer (*DK Århus* 2764), Hjerme og Hodsager (begge Ringkøbing Amt) og befinder sig nu i Nationalmuseet. En sammenstilling af sådanne bærealter i Norden er foretaget af Bengt Stoltz, »Boktyngder och bårbare altarskivor« i bogen, *Kyrkliga sällsyntheter på Gotland och amorstädes*, Visby 2001, 25-42.

⁴⁵ Note 10 og 13.

⁴⁶ Jf. note 26 og Marius Hansen 1923 (jf. note 4) 118.

⁴⁷ *HofmFund* II, 267 og LAVib. *Håndskriftsamlingen*. N. Lachmann, Beskrivelse over Århus Stift.

⁴⁸ Usikkerheden om storsøjlerens alder skyldes, at de svarer til præste- og degnestolenes halvsøjler. Den gamle tavles firspøjletype er givet ved dens bredde.

⁴⁹ Ved fremdragelsen, der udførtes af Svenning Elmholt, fremtrådte farverne så velbevarede, at det kun var nødvendigt at forny søjlernes blå og krucifiksgruppens forgyldte partier.

⁵⁰ Jf. Preben Kok, *Engum Kirke*, Vejle 1983, 26.

⁵¹ Det kunne 1982 konstateres, at storfeltet oprindeligt måtte have været ca. 4 cm mindre.

⁵² Jf. *Guldsmed Vejle* 28.

⁵³ Jf. *Guldsmed Vejle* 29.

⁵⁴ Jf. Bent Knie-Andersen, *Horsens købstaden og guldsmedene 1500-1900*, Horsens 2006, 277-81.

⁵⁵ Otto Norn, »Cherubmotivet i østjysk Kirkeinventar fra Baroktiden«, *Fra Arkiv og Museum* 1943, 277-84, og Carsten Bach-Nielsen, »Kerubmotivet genovervejet« i publikationen *Ikonografi og performance* fra Det nordiske ikonografiske Symposium i Sæby, 2013 (under udgivelse).

⁵⁶ Preben Kok 1983 (jf. note 42), 42 med gengivelse af to vers af Anton Berntsen om englens tilstedeværelse.

⁵⁷ Under restaureringen 1978 iagttoges også et frem-spring med pyramidebosse.

⁵⁸ Bach-Nielsen 1987 (jf. note 39), 162-67. Det kan ikke siges præcist, hvilken Ripaudgave der er brugt.

⁵⁹ Bach-Nielsen 1987 (jf. note 39).

⁶⁰ Om indretning og brug af timeglas ved prædikestole se Marie-Louise Jørgensen, »Timeglas i kirkerne«, *Bornholmske Samlinger* 2003, 133-42.

⁶¹ Lisbet Juul Nicolaisen, »Emblemmaleri i danske kirker. Et bidrag til belysning af emnet«, *KirkehistSaml* 1969, 126-51; Carsten Bach-Nielsen, »Emblematics in Denmark«, *The Emblem in Scandinavia and the Baltic*, red. Carsten Selch Jensen, Odense 2006, 169-94; Jens Bergild, »Mogens Chr. Thranes udsmykning i Viborg Sortebrødre Kirke«, *Fra Viborg-Egnen* 2011, 66-71.

⁶² Således nr. 13, 19, 29, 32, 33 og 34. Jf. også Henrik von Achen, »Verdensbillede og billedverden. Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprosessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel«, *Mellom Gud og djævelen, religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500-1800*, red. Hanne Sanders, 2002, 17-40.

⁶³ Således nr. 17 og 23.

⁶⁴ *KglBibl.* Håndskriftsamlingen. Langebeks excerpt nr. 60, Hatting Hrd., Engum Kirke; Marius Hansen 1923 (jf. note 4) 128-29.

⁶⁵ Jf. Bach-Nielsen 1989 (jf. note 38), 114.

⁶⁶ Museet købte delene af antikvitethandler Nathanson i København for 50 kr.

⁶⁷ 37 prospektpiber (F-f") hidrører fra Amdi Worms orgel.

⁶⁸ Klokkespil med seks klokker, forbundet med en drejelig stjernefigur i facaden. Akslen til stjernefiguren er

Fig. 60. Fragment af Korsfæstelsen, 1602, fremdraget 1978 i altertavlens storfelt og atter tildækket (s. 1957). Foto Svenning Elmholt 1978. – *Fragment of Crucifixion, 1602, revealed in 1978 in the main field of the altarpiece and covered up again.*

Fig. 61. Evangelist(?), oprindeligt maleri fra 1611 på prædikestolen, nu dækket af allegoriske figurer fra 1759-60 (s. 1962). Foto Arnold Mikkelsen 2013. – *Evangelist(?), original painting from 1611 on the pulpit, now covered by allegorical figures from 1759-60.*

ført gennem det originale forbindelsesrør i den midterste facadepipe.

⁶⁹ Tyge Becker (jf. note 26) giver året 1759. Orgelbyggenes afsluttende arbejder i kirken blev antagelig udført januar 1760, jf. dateringen på de nedenfor anførte sedler, der er fundet i facaden.

⁷⁰ Ordlyden er følgende: »Anno 1760 d 1 Januarj var ieg, Mads Hansen Colding, i Condition hos Sr Am-die Worm, Kongelig Bestalter Orgel Bauer over Danemarch og Norge, boendes i Aarhuus ...«. »... der Gesell, der die Vendung oder Orgell hat hellffen machen mit Nahmen: Johann Peter Schreiber in dusse Mondt an der Mosel im der Graff schafft Velten ...r fürstlichen Lande von manhem. Johann Peter Schreiber Orgel bauer gesel ...«.

⁷¹ Jf. Niels Friis, *Orgelbygning i Danmark*, 2. udg. Kbh. 1971, 145-46, Johs. Wolthers, »Organister og Stads-musikanter i Vejle 1600-1941«, *Årb Vejle* 1942, 129-75,

og Otto Norn, »Hvad Engom Kirkes Orgel gemte«, *Årb Vejle* 1963, 143-48.

⁷² Johs. Wolthers 1942 (jf. note 71), 129-75.

⁷³ Dispositionen er optegnet 1962 eller 1963 af Palle Jochumsen. Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.

⁷⁴ Det indsendte forslag blev frarådet af Nationalmu-seet. Korrespondance i NM.

⁷⁵ Bach-Nielsen 1989 (jf. note 38), 112-19, og samme, »Hylder, helte, patriarker og listige kvinder«, *Den icono-graphiske post* 1992, nr. 3, 32.

⁷⁶ Preben Kok i *Engum Sogns Kirkeblad* april, maj, juni 1993.

⁷⁷ Sigurd Elkjær, »Af Degnen Herlov Dalhoff's Opteg-nelser 1769-91«, *Aarhus Stifts Aarbøger* 1928, 172-73.

⁷⁸ I betragtning af værkets ringe størrelse er det tænke-ligt, at der har været tale om et herregårdsur.

⁷⁹ Tyge Becker (jf. note 26) oplyser, at han især havde sine oplysninger fra Ministerialbøgerne, af hvilke den ældste, han havde set, var fra 1648.

⁸⁰ Jf. eksempelvis *DK Århus* 1382, 1719, 1743 m.fl.

⁸¹ RA. Rtk. Rgsk. indtil 1559, 1528-29. Fortegnelse over indkrævede klokker.

⁸² Jf. epitafium (nr. 1) over sognepræst Morten Ander-sen Gjødese, o. 1708, i Hedensted (s. 1871).

⁸³ Oversættelse efter Villy Schmidt, trykt i *Engum Sogns Kirkeblad*, okt. 2010, modificeret af Peter Zeeberg og Kristoffer Edelgaard Christensen.

⁸⁴ *DaAtlas* IV, 140 og Tyge Becker (jf. note 26).

⁸⁵ *Jensen, Gravsten* I, 184 og II, 200-01 (nr. 263).

⁸⁶ Abildgaards rentegning (i NM) er til dels foretaget efter lommebogen (IV, 37). På rentegningen har han glemte 'dag' i Mortensdag.

⁸⁷ Fra Thornborgs hånd foreligger dels den afbildede rentegning (i RA), dels en blyantstegning, der må være udført i kirken (i NM).

⁸⁸ Chr. Axel Jensen fandt, at Abildgaard normaliserede indskriftens initialer, og også hvad angik figurer og våbenskjolde, måtte han foretrække Thornborg (notat 1919 i NM).

⁸⁹ Søren Abildgaards lommebog IV, 37.

⁹⁰ Indb. ved sognepræst H. Brix 1890 (i NM). Sløjf-ningen af krypten, hvortil der var indhentet tilladelse fra ministeriet, fandt sted under sognepræst Jacob B. Jørgensen (1851-73).

⁹¹ Marius Hansen (jf. note 4) har opstillet en liste med et forslag til 16 navne på de begravede mellem 1609 og 1781.

⁹² Datoen er forkert. Maren Loss blev døbt 14. april 1721 og var 57 år gammel, da hun døde. *Sigurd Elkjær* 1928 (jf. note 77).

⁹³ *Sigurd Elkjær* 1928 (jf. note 77). Degnen Dalhoff har sine oplysninger fra avisen *Wiborg-Samler*, der endvi-dere berettede, at 'fru Lindenpalm på Willimsborg' blev hensat i Engum Kirke 14. dec. 1778.

⁹⁴ Indb. ved Erik Skov 1968.

ENGUM CHURCH

Building. The church is a Romanesque calcareous tufa building consisting of chancel and nave, to which a tower in the west and a porch in the south were added in the Late Middle Ages. In 1515–25 the east end of the chancel was rebuilt in brick and the new gable was decorated with a rising round-arched arcade (cf. Daugård). At the same time the †wooden ceilings above chancel and nave were replaced by masonry vaults. The sides of the nave are supported by six pillars, the oldest of which were probably built in connection with the building of the vaults.

Wall paintings. In the church wall paintings are known from three different periods: c. 1200–25, c. 1500 and c. 1550. They were revealed in 1895–96 and further observed in new restorations in 1967–68, 1978 and 1999, when the traces of the later decorations were covered up with the exception of a vault rosette from c. 1500.

What is visible in the church interior is thus mainly the Late Romanesque decoration, which appears much restored. At the top of the west wall of the chancel one sees a small area with the inscription fragment "... avdire aqua...", which must be a quotation from the Revelation of St. John 14,2 (cf. fig. 18).

Most is preserved in the chancel arch, where the subject is the sacrifices of Cain and Abel, which they are raising towards a top medallion showing God the Father, who raises His right hand to receive them and bless Abel (in the north) and the congregation (figs. 13–16). A sketch of Abel done before the painting-up in 1896 (fig. 14) shows that only the contours were found, but that a detail like the angel receiving Abel's sacrificial lamb is authentic. Of Cain (fig. 16) on the other hand, nothing was found, so he has been painted in on the model of a wall painting in Tyvelse Church on Zealand.

One gets the best impression of the original qualities of the paintings from the east wall of the nave; in the north, above the vaulting, there are traces of a Last Supper which has never been

whitewashed over, but appears much faded (fig. 17).

The portal framing of the Abel figure and the receiving angel corresponds so closely to the same subject in Ølsted Church that the paintings must have come from the same workshop. There are also similarities to the paintings in Daugaard Church.

The †wall paintings mentioned, from c. 1550, consisted of fragments on vaults and walls. In the vault of the nave the underside of the wall ribs had symmetrical vines, and farthest to the north west on the wall between window and vault pillar there were remains of a tree and a head.

Furnishings. The oldest items of furnishing are the Romanesque font and a rare *altare portatile* from the 12th–13th century, laid down later in an altar cavity in the Late Gothic communion table. A set of Gothic altar candlesticks must have been procured around 1550.

The Renaissance period is represented in the pews and as the core of the altarpiece which was donated in 1602 by Ove Lunge and Birgitte Bille of Tirsbæk, and in the pulpit, on which one can still make out an original painting and the date 1611. A baptismal dish is Dutch work from c. 1625, but only came to the church substantially later. A second *baptismal dish, which was donated to the church in 1667 by Friderich Ulrich Schult, Finstrup, is now used in Hedensted Church.

Altarpiece and pulpit were both completely rebuilt and ornamented in a radical refurnishing in the Rococo style implemented in 1759–60 by the new owners of Tirsbæk, Jørgen Hvass and Maren Loss, in all essentials still preserved. As the main artists they used the sculptor Jens Jensen (the Younger) and the painter Henrich Jørgensen Møller.

The altar plate, supplied by Jørgen Nielsen Brosbøll in Vejle, is dated 1758, and the rebuilding of the altarpiece, besides the names of the sculptor and the painter, bears the date 1759. In the same year the organ-builder Amdi Worm erected

a large †organ whose richly ornamented facade and loft are preserved. On a set of †door wings the date 1760 could be read, and finally in 1763 Jørgen Hvas donated a bell, which bears his new aristocratic name de Lindenpalm, and which was founded by Michael Carl Troschell in Copenhagen. The interior modernization thus seems in all essentials to have taken place in 1759–60.

From this major refurnishing too come the altar rail, two guardian cherubs in the chancel entrance, two closed pews for the incumbent and parish clerk, as well as some ★top pieces from a closed (†)family pew, the remains of which are now in the National Museum. To these we can add the very well preserved pews in their present appearance with 35 interesting emblem paintings, rare evidence of the visual didacticism of the age.

A wafer box, the work of Mathias Winge in Vejle, was supplied in 1778, and the nineteenth century is represented by a bell from 1836, by the iron founder Carl Frederik Weiss in Horsens.

Colour scheme and restorations. Since a very extensive restoration in 1968–82 the furnishings from 1759–60 stand everywhere with revealed original colours and paintings. Henrich Jørgensen Møller's colour scheme is dominated by red, blue and much gilding. The red and a brown also appear as marbling together with grey, and a light grey and grey-green have also been used. His paintings on the altarpiece, pews and organ loft have light, bright colours. The pew paintings were done after engravings in the emblem books of the time, not least Daniel Arndt's *Emblemata Sacra*, which Henrich Jørgensen Møller's mentor Mogens Christian Trane had also used some decades earlier in Horsens friary Church and Nørup

Church. There is little doubt that the *refurnishing of 1759–60* was inspired by the extensive modernization in 1732–33 of Nørup Church, where Mogens Christian Trane worked together with Jens Jensen's father, Jens Jensen (the Elder).

As in Nørup, the decoration is at once a festive ornamentation of the house of God and a celebration of its two generous patrons. For example an inscription on the altarpiece likens Jørgen Hvass and his church to King Solomon and his temple, a thought reflected in the west on the organ loft, where paintings, besides Solomon's temple building, show Biblical scenes selected in praise of 'Counsellor Hvass and his wife'. The author of the versified inscriptions on the altarpiece, pews and organ loft was presumably the local clergyman Frederik Pedersen Deichmann.

Sepulchral monuments. A commemorative tablet in the chancel from c. 1700 was set up over the incumbent Jens Krag Jensen and his wife Anna Sommer Madsdatter. The copious Latin inscription, supplemented with a little Greek, takes the form of a dialogue between the stone and the reader ('wanderer'). A Romanesque tombstone of granite was built in as a threshold in the north door of the tower in the Late Middle Ages, where it was revealed in 1984. On the surface of the stone a wheel cross is carved, as well as geometrical figures and plant ornamentation. In the porch a worn tombstone (figural stone) from c. 1540 has been set up commemorating the councillor of state Ove Lunge of Tirsbæk (†1540). The nobleman is seen standing between his two wives Karen Rosenkrantz (†before 1515) and Anne Friis (†1542). Earlier it lay in the central passage of the nave in front of the chancel.